

Andrzej Jankowski*, Adam Paczusi**, Jakub Wrzosek***

Żołnierze czy powstańcy? Groby wojenne w Kałuszynie, pow. miński, woj. mazowieckie w świetle badań archeologicznych

Abstract

Jankowski A., Paczusi A., Wrzosek J. 2018. Soldiers or insurgents? War graves in Kałuszyn, Miński District, Mazowieckie Voivodeship in the light of archaeological research. *Raport* 13, 113-136

In 2014 in Kałuszyn, Masovian Voivodeship, in connection with the modernization of the city marketplace, it was decided to move the cross-monument erected there to commemorate the January Uprising (1863-1864). According to historical records, the fallen insurgents were supposed to rest under the cross. The works were preceded by archaeological research, which revealed the existence of 9 graves. In total, the remains of 35 people have been found. Objects found in the graves indicate that they were French, Polish and Russian soldiers who perished during the skirmish in January 1813.

Keywords: Napoleonic Wars (1812-1813), January Uprising (1863-1864), mass graves, battlefield archaeology

Wydawać by się mogło, że Powstanie Styczniowe to całkiem niedawne wydarzenie historyczne, i to nie tylko z perspektywy archeologicznej. W roku 2018 minęło zaledwie 155 lat od momentu, kiedy 22 stycznia 1863 roku Tymczasowy Rząd Narodowy ogłosił wybuch tego kolejnego zrywu narodowego. Do naszych czasów zachowały się liczne źródła historyczne, w tym nawet fotograficzne, powstały niezliczone opracowania z najsłynniejszym chyba dziełem profesora Stefana Kieniewicza (2009). Jednak, jak się okazuje, pomimo dużej bazy źródłowej nadal pewne fakty pozostają nieznane i funkcjonują w obiegu naukowym oraz w świadomości społecznej w formie zniekształconej. Tak też stało się w Kałuszynie – niewielkim mazowieckim miasteczku położonym niecałe 60 km na wschód od Warszawy.

Na terenie kałuszyńskiego targowiska przy ulicy Chopina znajdował się pomnik upamiętniający Powstanie Styczniowe. Postawiono go w 1910 roku w postaci granitowego postumentu z wieńczącym go żeliwnym krzyżem (Bartosia 2002, 169). Według

Ryc. 1. Kałuszyn, gm. loco, woj. mazowieckie. Lokalizacja badań

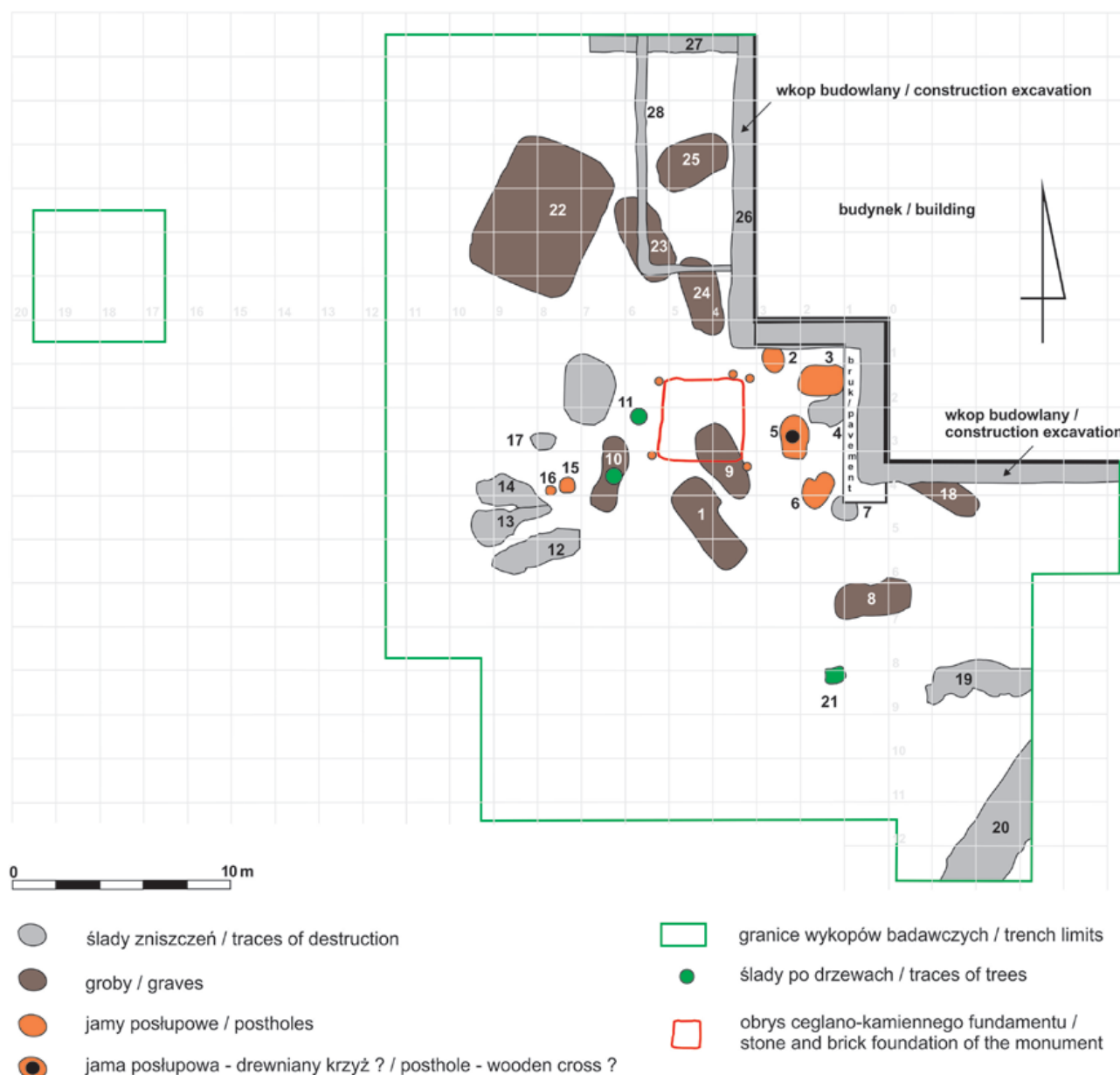
Fig. 1. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Research location

miejskowej tradycji stał on na mogile powstańców styczniowych poległych w potyczce pod Hutą Kuflewską w dniu 3 kwietnia 1863 roku (Noiński 2002, 63). Lokalizacja pochówku poległych w odległości 13 km od

* Pracownia Archeologiczna Andrzej Jankowski, e-mail: ajankowski5@tlen.pl

** Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Toruniu, e-mail: apaczuski@nid.pl

*** Narodowy Instytut Dziedzictwa, Warszawa, e-mail: jwrzosek@nid.pl

Ryc. 2. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Plan wykopów

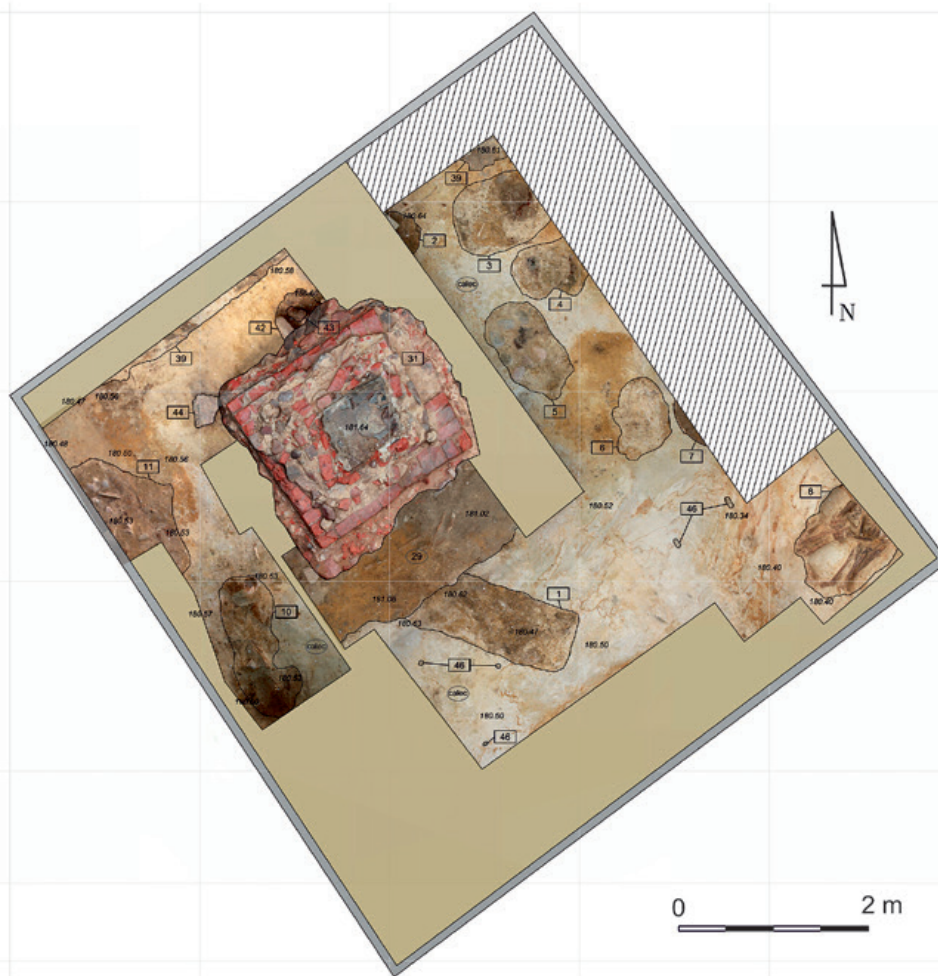
Fig. 2. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Plan of trenches

miejsca śmierci miała być spowodowana chęcią „pohańbienia” przez władze rosyjskie powstańców, po grobach których miało deptać bydło sprzedawane na targowisku. Taka właśnie wersja funkcjonuje w literaturze przedmiotu (Wocial 1999, 20; Noiński 2002, 63). Przekonanie to jest oparte na relacji wnuka naocznego świadka wydarzeń – Henryka Langiewicza, spisanej w 1981 roku. Co zastanawiające, chociaż pochówki są łączone z kwietnią potyczką pod Hutą Kuflewską, to w relacji Langiewicza jest mowa o listopadzie, grudniu (Relacje 2001, 23). Niezgodność ta nie była dotąd brana pod uwagę przez historyków.

W roku 2014 historia tego miejsca została zupełnie przypadkiem zweryfikowana.

Archeologiczne badania wykopaliskowe w Kałuszynie przeprowadzono na wniosek Burmistrza Miasta

na obszarze targowiska miejskiego położonego po północnej stronie ul. Chopina (działka nr ew. 2519/1; Ryc. 1). Były one związane z jego przebudową i modernizacją oraz z relokacją krzyża-pomnika upamiętniającego Powstanie Styczniowe. W wyniku rozpoznania sondażowego dokonanego przez członków Stowarzyszenia *Eksploratorzy.pl* pod nadzorem Witolda Migala z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie odkryto jamy grobowe zlokalizowane pod pomnikiem. Dało to asumpt do działań konserwatorskich, których efektem było przeprowadzenie archeologicznych badań wykopaliskowych.

Ryc. 3. Kałuszyn, gm. Iłeco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan postumentu krzyża

Fig. 3. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view of the plinth of the cross

Badania przebiegały w dwóch etapach, pierwszy odbył się w lipcu, a drugi – we wrześniu 2014 roku. W pierwszej fazie, aby rozpoznać teren wokół postumentu krzyża, przebadano obszar o powierzchni około 34 m². Drugi etap nastąpił po około półtoramiesięcznej przerwie. W tym czasie postanowiono wykonać badania nieinwazyjne, które pozwoliły na zlokalizowanie kolejnych grobów. Jako najodpowiedniejszą metodę wybrano prospekcję geofizyczną z użyciem georadaru. Objęła ona obszar o powierzchni około 162 m² podzielony na sześć otwieranych kolejno wykopów. Zgodnie z jej wynikami w następnym etapie prac wykopaliskowych w pierwszej kolejności zbadano obszary z największymi anomaliami w układzie nawarstwień.

Prace prowadzono przy użyciu sprzętu mechanicznego (usunięcie współczesnego nadkładu niwelacyjnego) i ręcznie (eksploracja historycznych nawarstwień i obiektów). W trakcie prac intensywnie wykorzystywano detektor metali. Struktury i nawarstwienia były dokumentowane opisowo, fotograficznie i ortofotograficznie. Te ostatnie zostały wpisane w miejską siatkę geodezyjną na podstawie wykonanych pomiarów.

W trakcie badań zadokumentowano łącznie 28 obiektów nieruchomych, w tym 9 mogił zawierających szczątki ludzkie (Ryc. 2). Odsłonięto również ceglany

postument krzyża. Szczątki złożone w mogiłach spoczywały w układzie anatomicznym i tylko sporadycznie nosiły ślady współczesnych naruszeń. Zalegały na głębokości około 0,60–0,80 m poniżej poziomu gruntu, z którego rozpoczęto eksplorację archeologiczną, tj. około 181,04 m n.p.m.

Pierwszy wykop badawczy obejmował prostokątny w zarysie plac wokół ceglanoego postumentu. Od strony zachodniej znajdowały się pnie po usuniętych drzewach, natomiast od strony południowej warstwa niwelacyjna przykrywająca strop jamy grobowej.

Postument krzyża o wymiarach ok. 210 cm (NS) × 180 cm (EW) wykonano z kamieni i cegieł związanych zaprawą wapienną (Ryc. 3). Na niektórych ceglach znajdowała się sygnatura „PUSTELNIK”. W przyziemnych partiach zachowały się niewielkie fragmenty wapiennego tynku pokrywającego pierwotnie cegły. Niestarannie wykonany fundament spoczywał na ławie złożonej z dużych rozmiarów kamieni polnych ułożonych bezpośrednio na calcu we wkopie o głębokości ok. 50 cm i wymiarach ok. 160 cm (NS) × 120 cm (EW). Zgodnie z decyzją konserwatorską fundament po uprzednim zadokumentowaniu został całkowicie rozebrany. Podczas oczyszczania postumentu okazało się, że zalegają w nim ludzkie szczątki kostne. Były to fragmenty kości długich

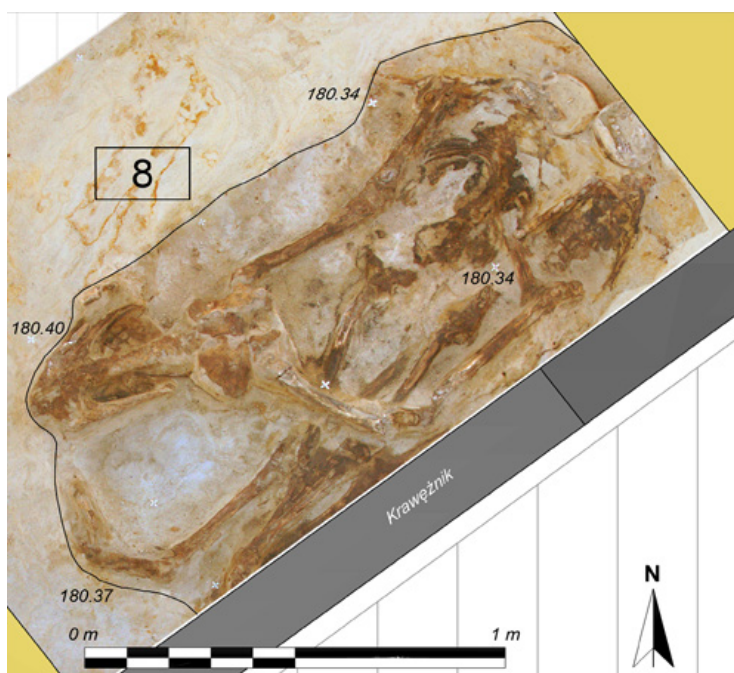
Ryc. 4. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 1 (oprac. M. Antos)

Fig. 4. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 1 (prepared by M. Antos)

i czaszki/czaszek, które znajdowały się w południowej części w zaprawie wapiennej.

Spośród 28 obiektów odkrytych w trakcie badań 9 stanowiły groby (obiekty: 1, 8, 9, 10, 18, 22, 23, 24, 25), 6 dołki posłupowe (obiekty: 2, 3, 5, 6, 15, 16), jeden ślad po usuniętym drzewie (obiekt 21), ostatnie 12 to pozostałości po współczesnym użytkowaniu terenu: jamy, wkopy pod instalacje i budynki oraz efekty działalności ciężkiego sprzętu mechanicznego (obiekty: 4, 7, 11–14, 17, 19, 20, 26–28).

Ryc. 5. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 8 (oprac. M. Antos)

Fig. 5. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 8 (Prepared by M. Antos)

■ GROBY

Obiekt nr 1 (Ryc. 4)

Jama grobowa o regularnym, dobrze widocznym zarysie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 220 × 90 cm, usytuowana w linii NW-SE. Na spągu nieckowatej jamy o zachowanej głębokości ok. 57 cm zalegały w układzie anatomicznym szczątki dwóch osób. Szczątki kostne były silnie zniszczone, zwłaszcza kości kończyn i czaszek. W obrębie szkieletu nr 1 znaleziono jeden silnie skorodowany guzik metalowy. Natomiast przy szkieletcie nr 2 znaleziono 3 guziki wykonane ze skóry o grubości ok. 4 mm oraz, spoczywający pod nim, bezpośrednio na piaszczystym calcu spągu jamy grobowej, fragment bliżej nieokreślonego przedmiotu wykonanego ze skóry (stan jego zachowania nawet po konserwacji nie pozwalała na identyfikację).

Obiekt nr 8 (Ryc. 5)

Jama grobowa o regularnym zarysie zbliżonym do owalu o wymiarach 170 × 80 cm, usytuowana w linii E-W. Na jej nieckowatym spągu zalegały w układzie anatomicznym szczątki 3 osób. Szkielety były silnie zniszczone, zwłaszcza kości kończyn i czaszek. Szkielety nr 1 i 2 były ułożone głowami na wschód, natomiast bezgłowy szkielet nr 3 był ułożony w kierunku zachodnim. Układ zachowanych szczątków wskazywał, że pochowani tu ludzie zostali wrzuceni do jamy grobowej twarzami skierowanymi do dołu.

Obiekt nr 9 (Ryc. 6)

Jama grobowa o regularnym, dobrze widocznym zarysie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 180 × 90 cm, usytuowana w linii E-W. Na spągu nieckowatej jamy

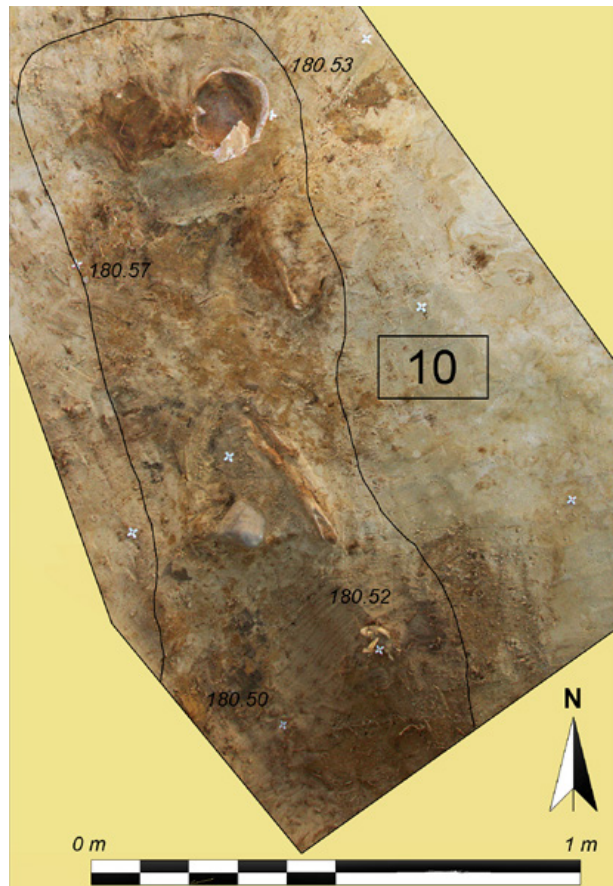
Ryc. 6. Kałuszyn, gm. Ioco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 9 (oprac. M. Antos)

Fig. 6. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 9 (Prepared by M. Antos)

o zachowanej głębokości ok. 55 cm, zalegały w układzie anatomicznym szczątki dwóch osób. Szkielety były silnie zniszczone, zwłaszcza kości kończyn. Ich zasadniczej destrukcji dokonano w trakcie wykonywania wkopu

fundamentowego pod postument. Uszkodził on poważnie czaszkę szkieletu nr 1 oraz całkowicie zniszczył górną partię (poniżej linii żeber) szkieletu nr 2. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że kości z uszkodzonych szkieletów znalazły się w południowej ścianie postumentu. W trakcie eksploracji w obrębie szkieletu nr 1, na wysokości klatki piersiowej, znaleziono fragment metalowego krzyżyka oraz metalową ikonę.

Ryc. 7. Kałuszyn, gm. Ioco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 10 (oprac. M. Antos)

Fig. 7. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 10 (Prepared by M. Antos)

Obiekt 10 (Ryc. 7)

Jama grobowa o regularnym, dobrze widocznym zarysie zbliżonym do silnie wydłużonego owalu o wymiarach 170 × 60 cm, usytuowana w linii N-S. Na spągu nieckowatej jamy zalegały w układzie anatomicznym szczątki jednego człowieka. Szkielet był silnie zniszczony. W trakcie eksploracji w obrębie szkieletu, na wysokości bioder, znaleziono fragment bliżej nieokreślonego skózanego przedmiotu.

Obiekt 18 (Ryc. 8)

Jama grobowa o regularnym, dobrze widocznym zarysie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 160 × 70 cm, usytuowana w linii NW-SE. Na jej spągu o zachowanej głębokości ok. 25 cm zalegały w układzie anatomicznym szczątki dwóch osób. Szkielet nr 1, zdeponowany w grobie jako pierwszy, zalegał głową w kierunku południowym, natomiast szkielet nr 2 w kierunku północnym. Oba były silnie zniszczone – zwłaszcza kości kończyn. Zasadniczej destrukcji dokonano w trakcie wykonywania wkopu fundamentowego pod pawilon handlowy w latach 90. XX wieku. Uszkodzono wtedy kości stóp szkieletu nr 1 oraz górną partię (do wysokości kości udowych) szkieletu nr 2.

Ryc. 8. Kałuszyn, gm. loco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 18 (oprac. M. Antos)

Fig. 8. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 18 (Prepared by M. Antos)

Obiekt 22 (Ryc. 9)

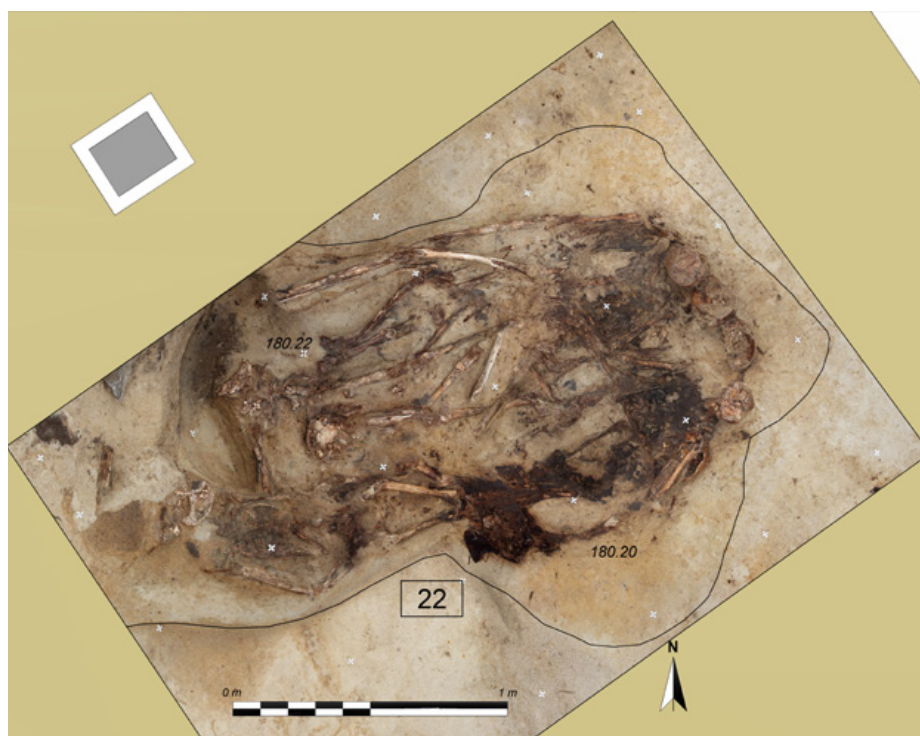
Jama grobowa o regularnym zarysie zbliżonym do prostokąta w przekroju poziomym i wymiarach ok. 330 × 250 centymetrów. Płaskie dno jamy z przegłębieniem w części północnej sięgało ok. 45 cm głębokości od poziomu wyróżnienia. W trakcie wyodrębniania zalegających w układzie anatomicznym szczątków ludzkich okazało się, że w grobie złożono 19 ciał, ułożonych na sobie w trzech warstwach twarzami do góry. Szkielety zdeponowane najwyżej spoczywały zorientowane w kierunku NW-SE. Szczątki zalegające niżej ułożone zostały w kierunku SW-NE. Na piaszczystym dnie jamy

grobowej zalegały one w układzie identycznym z warstwą najwyższą.

Eksploracja obiektu przyniosła liczne znaleziska w postaci 10 guzików, 2 klamerek, 3 hafek, ołowianego pocisku do ręcznej broni palnej, skórzanego zapięcia oraz obrączki ze stopu miedzi. W środkowo-zachodniej i północnej partii dna jamy grobowej odsłonięto także silnie zniszczone fragmenty skórzanych przedmiotów.

Obiekt 23 (Ryc. 10)

Jama grobowa usytuowana na wschód od obiektu nr 22, niemal stycznie do niego. Zarys jamy zbliżony do

Ryc. 9. Kałuszyn, gm. loco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 22 (oprac. M. Antos)

Fig. 9. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 22 (Prepared by M. Antos)

Ryc. 10. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 23 (oprac. M. Antos)

Fig. 10. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 23 (Prepared by M. Antos)

prostokąta miał wymiary 195×95 centymetrów. W grobie złożono szczątki dwóch osobników w porządku anatomicznym z głowami zwróconymi na północny zachód. Szkielety były słabo zachowane i dodatkowo zniszczone przez współczesny wkop oznaczony jako obiekt nr 28, przecinający przez środek jamę grobową. W obrębie szkieletu nr 2 położonego w części wschodniej obiektu, znaleziono guzik mundurowy.

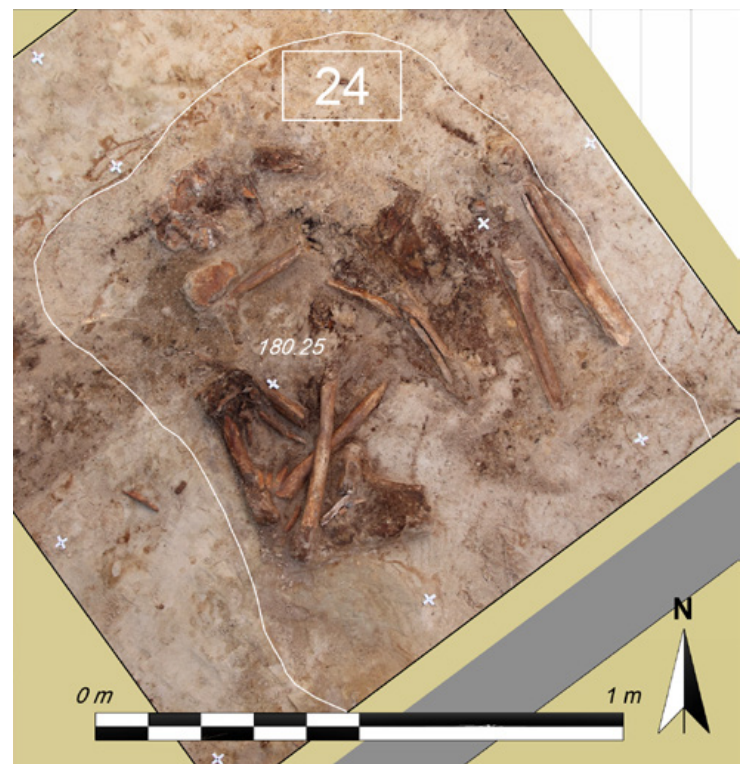
Obiekt 24 (Ryc. 11)

Jama grobowa usytuowana dalej na wschód od obiektu nr 23, w linii do niego równoległej. Strop jamy w kształcie zbliżonym do prostokąta miał wymiary 180×80 centymetrów. W grobie złożono szczątki jednego człowieka w porządku anatomicznym z głową zwróconą na północny zachód. Szkielet był słabo zachowany i dodatkowo zniszczony przez nowożytny wkop oznaczony jako obiekt nr 28. W północno-wschodniej części wypełniska jamy grobowej znaleziono guzik mundurowy. W przeciwieństwie do pozostałych pochówków szczątki ludzkie znalezione w tym grobie były silnie skurczone, co świadczyć może o tym, że złożono tu osobnika w stanie stężenia pośmiertnego.

Obiekt 25 (Ryc. 12)

Jama grobowa usytuowana w północno-wschodniej części wykopu. Strop obiektu w kształcie zbliżonym do owalu miał wymiary 170×90 centymetrów. W grobie złożono szczątki dwóch osób w porządku anatomicznym. Lepiej zachowany szkielet nr 1 ułożono głową

w kierunku północno-wschodnim. Szkielet nr 2, z którego zachowały się jedynie kości długie nóg, był ułożony w kierunku południowo-zachodnim. Szkielety były słabo zachowane. Szkielet nr 2 został ponadto uszkodzony

Ryc. 11. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 24 (oprac. M. Antos)

Fig. 11. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 24 (Prepared by M. Antos)

Ryc. 12. Kałuszyn, gm. loco, woj. mazowieckie. Ortofotoplan, obiekt 25 (oprac. M. Antos)

Fig. 12. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Photogrammetric view, feature 25 (Prepared by M. Antos)

przez współczesny wkop o charakterze rabunkowym. W jego wypełnisku znaleziono silnie zardzewiały kapsel od butelki, który można datować na XX/XXI wiek. W obiekcie znaleziono osiem guzików mundurowych i jedną kłamrę.

■ DOŁKI POSŁUPOWE

Jako jamy po słupach zaklasyfikowano 6 obiektów. Miały one kształty owalne i prostokątne w przekroju poziomym o wymiarach od 60 × 40 cm do 100 × 70 cm i nieckowate w profilu o głębokościach od 25 cm do 60 centymetrów. W pięciu z nich zachowały się niemal rozłożone drewniane fragmenty słupów. Spośród tej kategorii na wyróżnienie zasługuje obiekt 5. W jego wypełnisku obok szczątków słupa, którego pierwotna średnica mogła wynosić około 20 cm, znajdowało się osiem otaczających go kamieni (Ryc. 13). Wzmocnienie posadowienia oraz jego rozmiary pozwalają przypuszczać, że mógł być pozostałością, wcześniejszego niż postument ceglany, drewnianego krzyża. Natomiast obiekty 2, 3 i 6 można interpretować jako relikt jego ogrodzenia.

■ WYNIKI ANALIZY ANTROPOLOGICZNEJ

Analizie poddano w sumie szczątki trzydziestu pięciu osób. Jeśli chodzi o płeć, to tylko w przypadku jednego nie udało się jej ustalić ze względu na słaby stan zachowania lub brak cech charakterystycznych, co może dotyczyć osobników młodszych. Pozostałe szkielety należały do mężczyzn. W przebadanej grupie dominowały młode osoby dorosłe w wieku wczesny *adultus* – późny *adultus* (15 osób) oraz młodociane (14 osób) zmarłe w kategorii *iuvēnis/adultus* (18–20 lat). Cztery szkielety określono jako *maturus*. Pośród kości z betonowego postumentu zidentyfikowano dwie osoby zmarłe w wieku dojrzałym lub/i starym (*maturus-senilis* i *senilis*).

Kości z obiektów 1, 7, 9 i 10 nosiły ślady markerów stresu takich jak *cribra orbitalia* – przerost porowaty, który był spowodowany głównie niedoborem żelaza w pożywieniu, anemiami, działaniem pasożytów. Na uzębieniu widoczna była sporadycznie próchnica oraz hipoplazja szkliwa będąca wynikiem traumy, infekcji bakteryjnych czy spowolnionym kształtowaniem szkliwa. Zaobserwowane przewężenia na trzonach kości długich były spowodowane ciężkimi warunkami życia i zaburzeniami w rozwoju kości. Dodatkowo zauważono zmiany przeciążeniowe i degeneracyjne w obrębie kręgosłupa, tj. spłaszczenia trzonów kręgów, guzki Schmorla i osteofity, powstałe w wyniku wykonywania ciężkiej pracy fizycznej. Podobne obserwacje poczyniono w stosunku do kości długich. Niektóre z nich noszą znamiona zmian przeciążeniowych, co oznacza bogatą rzeźbę dla przyczepów mięśniowych w obrębie kończyn górnych i dolnych. Zmiany przeciążeniowe są charakterystyczne dla wieku dojrzałego, gdy występują u ludzi młodych oznacza to ciężką pracę od młodego wieku lub intensywny trening mięśniowy.

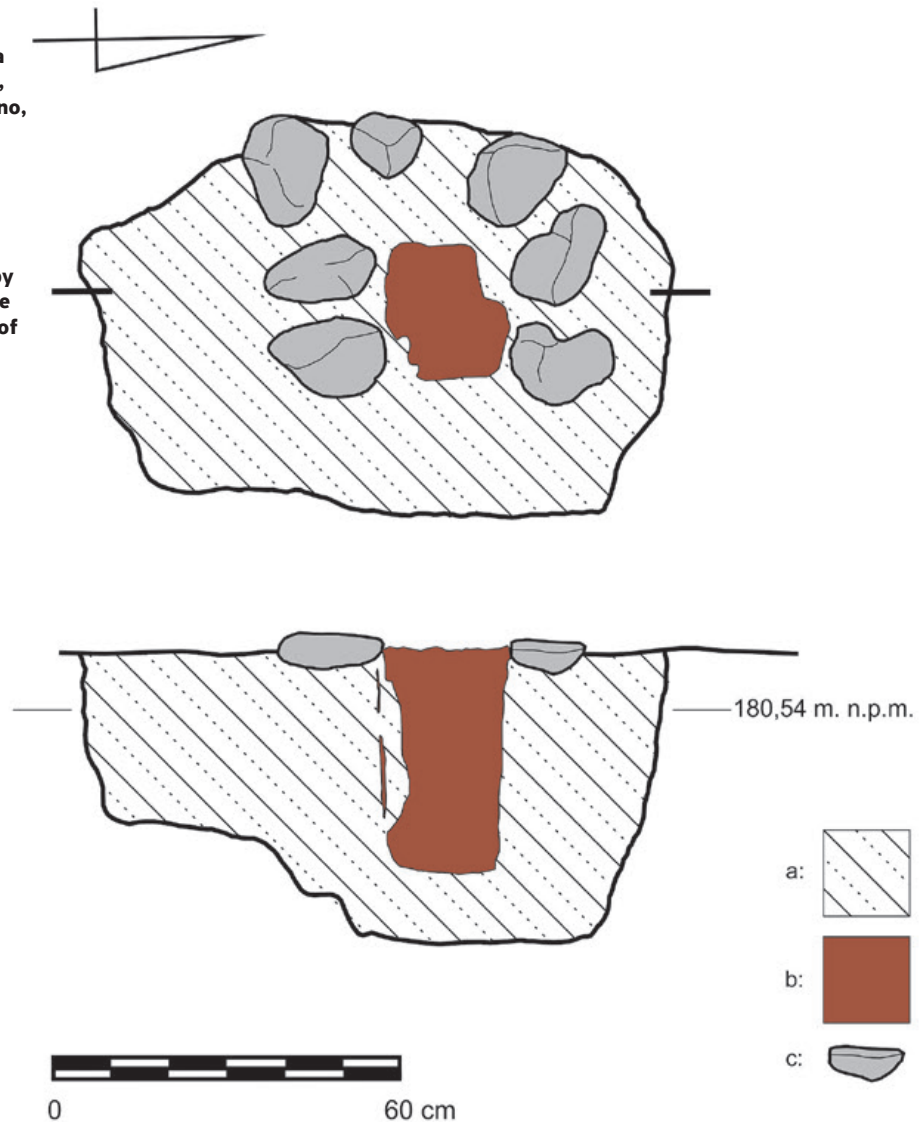
W pięciu przypadkach udało się oszacować wysokość ciała zmarłych. Wahała się ona od 157 do 175 centymetrów, przy czym rozpiętość ta wynikała w znacznej mierze z różnego wieku przebadanych mężczyzn (*iuvēnis/adultus* – późny *adultus*) i nie w pełni zakończonymi procesami rozwojowymi kości.

Niektóre zęby miały zmiany próchnicze. Większość badanych miała znaczny stopień komplikacji szwów czaszkowych z występowaniem międzykości, co oznacza, że stopień odżywienia w dzieciństwie był niewystarczający dla prawidłowego rozwoju. W jednym przypadku stwierdzono stan zapalny zatoki czołowej z jej poszerzeniem i przerostem tkanki kostnej gąbczastej w wyniku przewlekłej, nieleczzonej infekcji.

U kilku osobników na kościach długich kończyn oraz czaszki występowały wyraźne ślady po

Ryc. 13. Kałuszyn, gm. Ioco, woj. mazowieckie. Obiekt 5 – jama postłupowa po drewnianym krzyżu, a: ciemnoszara próchnica, b: drewno, c: kamień (rys. A. Jankowski)

Fig. 13. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Feature 5 – posthole from a wooden cross, a dark grey humus, b: wood, c: stone (Drawn by A. Jankowski) (21) posthole of the Wielbark culture; (3-5) postholes of undetermined chronology.

cięciu zadany narzędziem ostrym ze śladami gojenia bądź tzw. świeże, które mogły powstać przed śmiercią osoby. W jednym przypadku zaobserwowano na kości piszczelowej wgłobienie pourazowe w pełni zagojone. Nieliczne zachowane żebra miały charakterystyczne poszerzone środkowice, sugerujące zmiany gruzlicze (Mańkowska-Pliszka 2014; Okularczyk, Stanaszek 2014).

Oprócz kości ludzkich przy dwóch szkieletach z obiektu 11 oraz z postumentu pomnika wydobyto nieliczne szczątki zwierzęce, które najprawdopodobniej dostały się podczas zasypywania grobu i budowy krzyża.

■ ZABYTKI RUCHOME

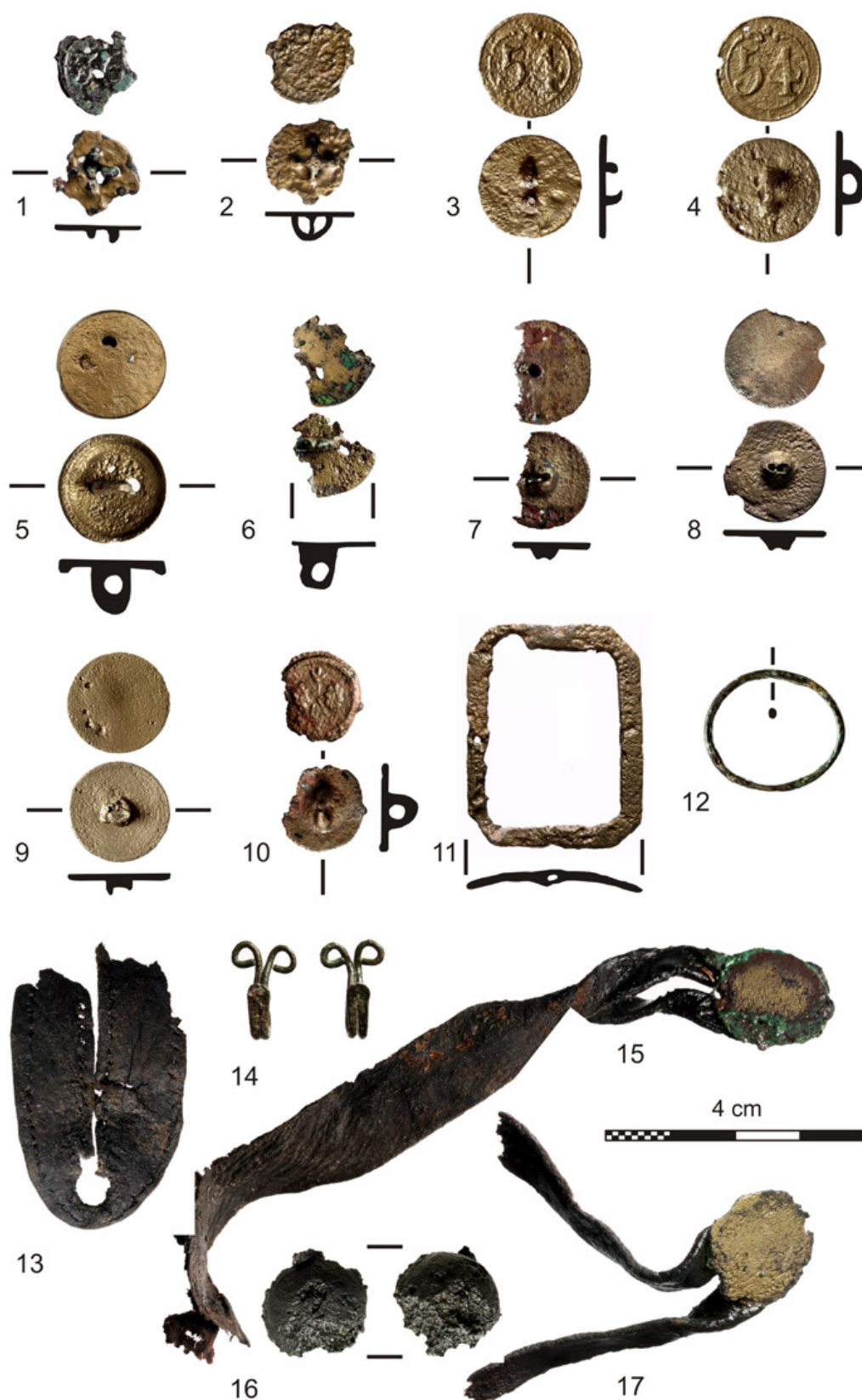
Podczas badań pozyskano 51 przedmiotów wykonanych ze skóry i metalu. Jedenaście z nich to niewielkie, zachowane w bardzo złym stanie skorodowane elementy żelazne i skórzane, których identyfikacja nie jest możliwa. Pochodzą one z jam grobowych (obiekty: 1, 22), z obiektów interpretowanych jako ślady współczesnego

użytkowania terenu, a także z eksploracji warstw pozaobiektowych. Ponadto w obiekcie 1 znaleziono destrukcyjne, żelaznego gwoźdź. Podobny egzemplarz wystąpił również w obiekcie 4.

Szczegółowej analizie poddano pozostałe 38 przedmiotów, które z uwagi na swoją funkcję można podzielić na następujące kategorie: elementy umundurowania wojskowego, części wyposażenia wojskowego, zabytki związane z bronią palną, elementy stroju oraz przedmioty osobiste.

W pierwszej kategorii znalazło się 18 egzemplarzy wykonanych ze stopów miedzi (mosiądz?) – 15 guzików i 3 haftki. Wśród guzików mundurowych można wydzielić dwie grupy. Pierwsza to egzemplarze używane przez armię francuską, a druga przez armię rosyjską. Omawiane elementy są charakterystyczne dla umundurowania używanego w czasie wojen napoleońskich.

Z dwóch grobów (obiekty 22 i 25) wydobyto 6 płaskich guzików z wytłoczonym wypukłym numerem w otoczeniu tzw. labrów na awersie. W 4 przypadkach

Ryc. 14. Kałuszyn, gm. Iłko, woj. mazowieckie. Zabytki z obiektu 22.

(1-2) guziki armii francuskiej z numerem 36; (3-4) guziki armii francuskiej z numerem 54; (5-10) guziki; (11) klamra; (12) obrączka; (13) skórzane zapięcie; (14) hafty; (15) guzik ze skórzanym paskiem; (16) ołowiany pocisk do broni strzeleckiej; (17) guzik ze skórzanym paskiem (fot. P. Kobek, rys. J. Wrzosek)

Fig. 14. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieck Voivodeship. Artefacts from feature 22. (1-2) buttons of the French army with the number 36; (3-4) buttons of the French army with the number 54; (5-10) buttons; (11) buckle; (12) ring; (13) leather clasp; (14) hooks and eyes; (15) button with a leather strap; (16) lead bullet; (17) button with a leather strap (Photo by P. Kobek, drawn by J. Wrzosek)

uszko ma kształt słupka z 4 otworami do przyszycia (Ryc. 14: 1, 2; Ryc. 15: 5, 6), a w 2 posiada tradycyjną U-kształtną formę (Ryc. 14: 3, 4). Widniejące na awersach liczby 36, 54 i 57 oznaczają numery poszczególnych francuskich pułków piechoty liniowej. Tego rodzaju guziki stanowią typowe zapęczenia używane przez armię francuską w latach 1803–1814 (Fallou 1997, 86–88).

Grupę drugą stanowią guziki armii rosyjskiej. Są one zupełnie płaskie lub lekko wypukłe. Awersy są gładkie, a na rewersach znajdują się uszka w formie zaokrąglonej blaszki z dziurką do przyszycia (Ryc. 14: 5, 6; Ryc. 15: 1–4; Ryc. 16: 7). Opisywane egzemplarze są wykonane niestarannie. W paru przypadkach uszko nie znajduje się w centralnej części, jest nierówne oraz nieproporcjonalne w stosunku do reszty przedmiotu (Ryc. 15: 1; Ryc. 16: 7). Często guziki nie są też idealnie okrągłe (Ryc. 15: 2–4).

W literaturze przedmiotu można znaleźć informację, że w okresie wojen napoleońskich guziki armii rosyjskiej były płaskie i gładkie oraz wykonywane z mosiądzu (Ulianov 1997, 56, 164; Kuzin, Fedorchuk 2008, 3; Haythornthwaite 1987, 18). Można więc z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że znalezione w Kałuszninie egzemplarze pochodzą właśnie od rosyjskich mundurów. Identyczne pozyskano podczas badań pola bitwy pod Pułtuskim stoczonej w 1806 roku (Wrzosek 2007, ryc. 13).

Kwestię guzików mundurowych uregulowano w Rosji w 1829 roku. Wprowadzony wtedy wzór posiadał na awersie różnego rodzaju wyobrażenia takie jak rysunek płonącego granatu, skrzyżowane lufy armatnie, numer pułku i inne. Konstrukcyjnie były to przedmioty identyczne jak te omawiane powyżej, tylko wykonane o wiele staranniej i o formie wypukłej (Nizowskiy 2008, 138).

Kolejnym rodzajem zabytków z tej kategorii są 3 haftki – jedna zachowana fragmentarycznie (Ryc. 14: 14). Wykonane z cienkiego drutu służyły do spinania elementów munduru. Stosowane niemal we wszystkich kurtkach mundurowych są elementem, którego nie da się powiązać z konkretną armią.

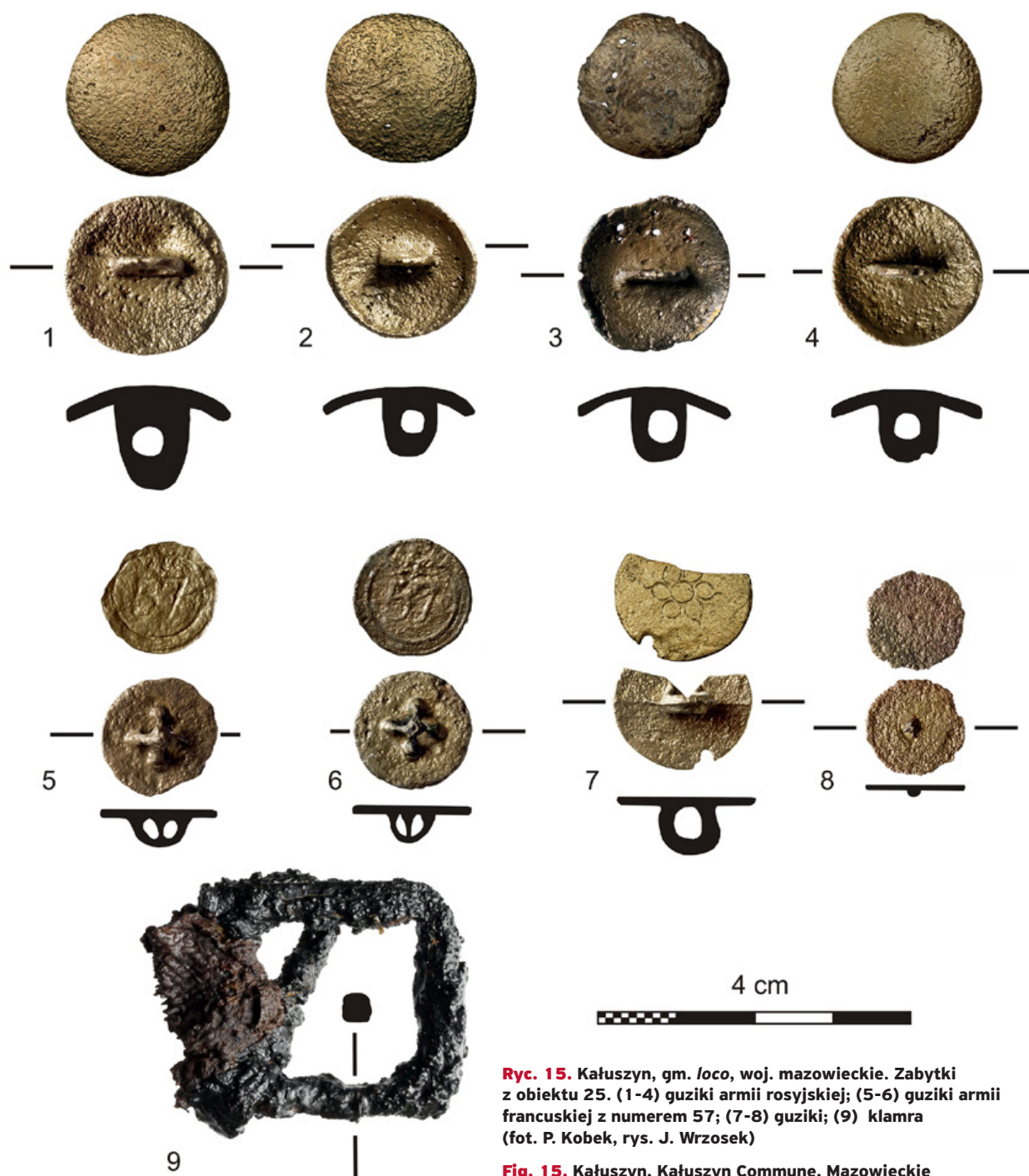
Następną kategorią są części oporządzenia wojskowego. Zaliczono do niej 2 ramy klamer ze stopu miedzi (Ryc. 14: 11), klamerkę żelazną (Ryc. 15: 9) oraz fragment skórzanego zapęczenia (Ryc. 14: 13). Nie są to przedmioty bardzo charakterystyczne, ale można pokusić się o próbę ich identyfikacji. Części klamer mogą być pozostałością zapęczenia stosowanego przy pasku łączącym szelki rosyjskiego tornistra wzór 1808 (Ulianov 1997, 82). Żelazna klamerka mogła natomiast być przymocowana do pasków spinających jego klapy (Ulianov 2008, 28).

Zapięcie wykonane ze skóry może być elementem francuskiej ładownicy. By zapobiec jej przesuwaniu się podczas marszu czy biegu, zaopatrzone ją w specjalny pasek, który przypinało się do guzika kurtki mundurowej (Petard 1987, fig. 322–324).

W kolejnej kategorii zabytków znalazł się tylko jeden przedmiot związany z bronią palną. Jest nim ołowiany pocisk do broni strzeleckiej (Ryc. 14: 16). Kula jest bardzo zniekształcona z dwóch powodów. Pierwszym z nich jest zaawansowana korozja, a drugim fakt, iż uległa ona odkształceniu wskutek uderzenia. Jest więc pociskiem wystrzelonym. Jej ciężar wynosi 17,6 grama, a średnicę można w przybliżeniu określić na ok. 17 milimetrów. Chociaż dysponujemy przedmiotem zachowanym fragmentarycznie, to na podstawie jego parametrów możemy założyć, że w tym przypadku mamy do czynienia z pociskiem używanym przez wojska francuskie, które w okresie wojen napoleońskich stosowały mniejszy kaliber broni niż armia rosyjska (Wrzosek 2012, 88–89).

Następna grupa zabytków są elementy stroju cywilnego w postaci 12 guzików. Trzy z nich to wykonane ze skóry guziki z dwoma dziurkami (Ryc. 16: 2). Zostały one niestarannie wycięte z kawałka skóry i są prawdopodobnie wynikiem jakiegoś doraźnego działania. Pozostałe egzemplarze wykonano z różnych metali. Ze względu na swoją budowę można je podzielić na dwa typy: guziki jednorodne i niejednorodne (por. Karpiński, Wrzosek 2013, 125–126). Te pierwsze wykonano techniką odlewu w ten sposób, że stanowią one wraz uszkiem monolit. Znalazły się tutaj dwa płaskie egzemplarze. Jeden zrobiono prawdopodobnie z cyny, a drugi ze stopu miedzi. Guzik cynowy posiada na awersie wpisany w wypukły okrąg ornament roślinny w postaci dwóch kwiatów z ośmioma płatkami i pomiędzy nimi umieszczonego trzeciego z trzema płatkami (tulipan?; Ryc. 14: 10). Wyrób ze stopu miedzi jest zdobiony również ornamentem roślinnym. Na awersie widnieje stylizowany kwiat z sześcioma płatkami (Ryc. 15: 7). Tego typu zdobienia guzików były popularne w XVIII wieku. Zwłaszcza drugi wpisuje się w tą stylistykę, w której rysunek był wykonany płytką, cienką linią rytą o łagodnych i zaokrąglonych kształtach (Bailey 2004, fig.: 9.20, 9.23, 9.60, 9.89, 9.92, 9.120).

Drugim typem guzików znalezionych podczas badań jest 6 egzemplarzy niejednorodnych, wykonanych z okrągłej, płaskiej, brązowej lub mosiężnej tarczki oraz przylutowanego do nich uszka z cienkiego drutu (Ryc. 14: 7–9; Ryc. 15: 8; Ryc. 16: 1, 6). Wszystkie są gładkie i nie posiadają zdobień lub sygnatur producenta. Wyroby te można także wiązać z XVIII

Ryc. 15. Kałuszyn, gm. *loco*, woj. mazowieckie. Zabytki z obiektu 25. (1-4) guziki armii rosyjskiej; (5-6) guziki armii francuskiej z numerem 57; (7-8) guziki; (9) klamra (fot. P. Kobek, rys. J. Wrzosek)

Fig. 15. Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Artefacts from feature 25. (1-4) buttons of the Russian army; (5-6) buttons of the French army with the number 57; (7-8) buttons; (9) buckle (Photo by P. Kobek, drawn by J. Wrzosek)

wiek, choć występują czasem w kontekstach wcześniejszych (Konczewska, Konczewski 2004, ryc. 44:a, k, m, n, o; ryc. 45: f, m, o, t, f; Sawicki 2012, ryc. 4: c). Niewykluczone, że egzemplarze te mogły być używane przy mundurze, np. przy spodniach czy też innych niż kurtka jego częściach.

Ostatnim z tej kategorii jest guzik znaleziony poza jamami grobowymi. Ma on kształt niemal kulisty, jest pusty w środku i zaopatrzony w druciane uszko (Ryc. 16: 5). Jego chronologię można także odnieść do XVIII wieku (Bailey 2004, fig.: 9.323–9.331).

Chociaż powyższe zabytki można datować na wiek XVIII, nie znaczy to, że w początkach wieku XIX nie mogły być one nadal używane.

Z przedmiotami osobistymi wiążą się 3 wyroby wykonane ze stopu miedzi. Są nimi prawosławne dewocjonalia – krzyż oraz ikona przeznaczone do noszenia na szyi (obiekt 9) oraz obrączka (obiekt 22).

Krzyż to egzemplarz czteroramienny z rozszerzonymi końcami (Ryc. 16: 3). Górne ramie jest zaopatrzone

Ryc. 16. Kałuszyn, gm. loco, woj. mazowieckie. Zabytki z obiektów: 1, 9, 23, 24. (1) guzik (obiekt. 1); (2) guziki skórzane (obiekt 1); (3) krzyżyk (obiekt 9); (4) ikonka (obiekt 9); (5) guzik (wykop 2); (6) guzik (obiekt 23); (7) guzik armii rosyjskiej (obiekt 24) (fot. P. Kobek, rys. J. Wrzosek)

Fig. 16. Kałuszyn, Kałuszyn, Kałuszyn Commune, Mazowieckie Voivodeship. Artefacts from features: 1, 9, 23, 24. (1) button (feature 1); (2) leather buttons (feature 1); (3) cross (feature 9); (4) little icon (feature 9); (5) button (trench 2); (6) button (feature 23); (7) button of the Russian army (feature 24) (Photo by P. Kobek, drawn by J. Wrzosek)

w kwadratową blaszkę z otworem służącym do prze-wleczenia rzemienia. Przedmiot zachował się we frag-mencie o wymiarach 23 × 21 mm, bez dolnego ramienia. Zapewne był to krzyż ośmioramienny z widoczną gór-ną poprzeczką noszącą „winę”. Napisy są nieczytelne, jednak biorąc pod uwagę analogiczne egzemplarze na obu końcach ramion, znajdował się monogram Jezusa Chrystusa – IC i XC. Napis na górnym ramieniu krzy-ża jest niewidoczny, więc nie można określić, czy cho-dzi o ИИЦИ (Jezus Nazarejczyk Król Żydowski), czy o ЦРЬ СЛВЫ (Król Chwały). Prawdopodobnie po obu stronach wyobrażenia krzyża, poniżej głównych ramion, znajdowały się standardowe przedstawienia włócznie i trzciny z gąbką. Na podstawie analogicznych znalezisk jego chronologię można określić na drugą połowę XVII–XVIII w. (Dakrevich, Pucko 1981, 230; Kunickiy 1985, 126; Vinokurova 2000, 340), jednak ,

132165498797HJ’M/Ikona o kształcie kwadrato-wym o wymiarach 26 × 26 mm i grubości ok. 2,5 mm, z zachowaną w dolnej lewej części emalią, prze-ZXDdstawia „zejście do piekieł” (Ryc. 16: 4). Scena ta oBVAFdnosi się do zstąpienia Chrystusa po śmieFrci na krzyżu do piekła i wyprowadzeniu z niego sprawiedli-wych. Jej częste mylenie w tradycji rosyjskiej (również dawniej – stąd część ikon nowożytnych jest błędnie opisana) z ikoną zmartwychwstania Pańskiego wynika z powiązania z liturgiką Wielkiej Soboty i wydarzeniem będącym zapowiedzią samego zmartwychwstania. Na omawianej ikonie jest widoczne uproszczone wyob-rażenie przedstawiające w centralnej części Chrystusa w nimbie, wyciągającego za rękę praojca Adama z gro-bu. Po jego drugiej stronie klęczy z wyciągniętymi rę-kami pramatka Ewa. Zarówno Adam, jak i Ewa mają zasłonięte dłonie szatami. Za nimi stoją postacie spra-wiedliwych, jednak bez dokładnego określenia. W bar-dziej rozbudowanych przedstawieniach są opisywani poszczególni prorocy, Jan Chrzciciel, Złoczyńca, który został ukrzyżowany z Chrystusem i został wzięty do raju, i inni. Napis na pasie pod górną krawędzią ikony jest nieczytelny, sądząc z pozostałości liter, jest to na-pis z punktu widzenia tradycji cerkiewnej i liturgicznej błędny – БОСКРЕСЕНИЕ ХРИСТОВО.

Przedmioty z podobnymi przedstawieniami są dato-wane na XVIII–XIX wiek (Karpienko 2006, 51, nr kat. 382; 55, nr kat. 392). Scena zejścia Chrystusa do piekieł występowała w różnej estetyce zarówno w ikonach po-jedynczych, jak i składanych – tryptykach (Karpienko 2006, 110, nr kat. 278–280; 123, nr kat. 325–326; 124, nr kat. 327, 330–351).

Znaleziona podczas badań obrączka jest wyrobem zupełnie niecharakterystycznym, którego chronologię można określić bardzo szeroko na czasy nowożytne i współczesne (Ryc. 14: 12). W opisywanym przypadku to inne przedmioty, takie jak guziki armii francuskiej, będą datować to znalezisko na początek XIX wieku.

■ INTERPRETACJA

By precyzyjniej określić chronologię badanych obiek-tów oraz spróbować odpowiedzieć na pytanie, jakiego wydarzenia są pozostałością, należy przeanalizować dzieje Kałuszyzna w dobie wojen napoleońskich.

Miasto po III rozbiórze Rzeczypospolitej znalazło się na terytorium zaboru austriackiego, w ramach tzw. Nowej Galicji nazywanej następnie Galicją Zachodnią. Administracyjnie należało do cyrkułu mińskiego z siedzibą w Wiązownie. Granica zaborów pruskiego i austriackiego na Mazowszu przebiegała wówczas na południu od ujścia Świdra do Wisły, a następnie kie-rowała się na północ przez okolice Wesołej, Kobylkę i Radzymin, i dalej łukiem do linii Bugu (w rejonie Słopska) na północy, skręcała wzdłuż tej rzeki na wschód aż do Niemirowa, gdzie stykały się granice za-borów rosyjskiego, pruskiego i austriackiego. Dlatego działania wojenne kampanii 1806/1807, które roz-grywały się poza kordonem austriackim (Austria była w tej wojnie neutralna), nie dotyczyły w żaden sposób Kałuszyzna. Tym samym wyklucza to możliwość po-wstania omawianych grobów w czasie „I wojny pol-skiej” 1806/1807. Ponieważ traktat tylżycki, zawarty w 1807 r. pomiędzy Napoleonem a carem Aleksandrem i królem Fryderykiem Wilhelmem III, powoływał Księstwo Warszawskie w granicach II i III zaboru pru-skiego (z wyłączeniem departamentu białostockiego oraz z pewnymi wyjątkami na ziemi chełmińskiej i do-brzyńskiej), Kałuszyn, podobnie jak Siedlce i Lublin, znalazł się poza granicami nowego państwa polskie-go pod protektorem napoleońskim. Dopiero wojna z Austrią, jaka wybuchła w kwietniu 1809 r. i najazd korpusu arcyksięcia Ferdynanda d’Este na Księstwo Warszawskie, zmieniły tę sytuację. Jeszcze w trakcie przygotowań do niej w Kałuszynie gromadzono re-krutów i wyżywienie na potrzeby wojska austriackiego, o czym wspomina w swych notatkach francuski kome-dant Warszawy i rezydent napoleońskiego wywiadu na terenie Księstwa Warszawskiego – płk Louis François Saunier (Fedorowicz 1911, 171). Zwycięstwo wojsk polskich pod Radzyminem i Grochowem (26 kwiet-nia 1809 r.), a następnie likwidacja nieprzyjacielskiego przyczółka mostowego pod Górą-Ostrówkiem (3 maja) umożliwiły wojskom księcia Józefa Poniatowskiego

marsz na Galicję. 4 maja kwatera główna księcia stanęła w Wiązownie, skąd wódz polski skierował do rodaków z zaboru austriackiego specjalną odezwę. Jak pisał uczestnik i pierwszy historyk tej wojny Stanisław Sołtyk, odezwa wywarła duże wrażenie, a mieszkańcy MK1 cyrkulów „pospieszyli dostarczyć wszystkiego wojskom księcia” (Sołtyk 1905, 98). Jednocześnie do Poniatowskiego zgłosiła się grupa miejscowych obywateli z oświadczeniem gotowości poparcia dalszych działań armii Księstwa Warszawskiego (Pawłowski 1999, 191). W tym samym czasie kawaleria polska zajmowała cyrkule miński, stanisławowski, bialski i siedlecki, docierając aż za Świder. Kałuszyn został wyzwolony prawdopodobnie na przełomie kwietnia i maja.

Już po włączeniu Galicji do Księstwa Warszawskiego, w 1810 r., na mocy dekretu Fryderyka Augusta miasto razem z powiatami stanisławowskim i siennickim zostało dołączone do departamentu warszawskiego. Administracyjnie Kałuszyn należał wówczas do powiatu siennickiego. W rejonie tym stacjonowały różne oddziały wojskowe, m.in. 13. pułk huzarów (dalej: phuz) płk. Józefa Tolińskiego w 1810 r. (Situation Generale) i 15. pułk ułanów (dalej: puł) pod dowództwem płk. Augustyna Trzecieckiego w kwietniu 1812 roku. Utrzymanie wojska było w tym okresie dla lokalnej społeczności dość uciążliwe. Żołnierze kwaterowali w domach prywatnych, gdyż nie było odpowiednich koszar. Także wyżywienie oddziałów było stałym problemem, do czego przyczyniało się również to, że Wojsko Polskie często było niepłatne. Doszło do tego, że przed rozpoczęciem kampanii 1812 r. książę Józef zezwolił dowódcom na przeprowadzanie przymusowych rekwizycji, aby móc wyżywić swoich ludzi. Kiepskie wyżywienie i nie najlepsza sytuacja sanitarna powodowały liczne choroby, których ofiarami padali głównie młodzi żołnierze. Można przypuszczać, że także w Kałuszynie, tak jak i w innych podobnych miasteczkach, mógł znajdować się niewielki lazaret. Wiadomo, że w Kałuszynie był magazyn prowiantowy, o czym wspomina gen. Schwarzenberg w rozkazie wydanym płk. Trautenbergowi w Siedlcach 28 czerwca 1812 (Fabry 1903b, 562–563).

Kiedy rozpoczęły się przygotowania do wojny z Rosją, rejon na wschód od Warszawy został przez dowództwo polskie wyznaczony na miejsce koncentracji 16. dywizji Księstwa Warszawskiego pod dowództwem gen. Józefa Zajączka. Składały się na nią m.in. 3. pułk piechoty (dalej: pp), 15 pp, 16 pp, 4. pułk strzelców konnych (dalej: psk) oraz 2. puł. Sztab dywizji znajdował się w Radzyminie, a brygady jazdy w Stanisławowie z pułkami rozkwaterowanymi po

okolicznych miejscowościach – w tym prawdopodobnie także w Kałuszynie. W maju 1812 r. stała w okolicach 28. brygada jazdy gen. Dominika Dziewanowskiego, którego kwatera znajdowała się w Okuniewie. Tuż przed rozpoczęciem kampanii rosyjskiej, wiosną 1812 r., Kałuszyn, podobnie jak całe Mazowsze i Podlasie, stały się areną przemarszu wielonarodowej Wielkiej Armii. Polska kawaleria musiała zrobić miejsce dla nadciągających korpusów westfalskiego i saskiego. I tak po 13 maja 1812 r. przez Kałuszyn przeszedł 11 puł (Brulion rozkazów, 4).

26 maja w Stanisławowie gościł dowódca korpusu westfalskiego i całego prawego skrzydła Wielkiej Armii, młodszy brat Napoleona – Hieronim Bonaparte. W tym czasie na tereny na wschód od Warszawy trafił sasko-francuski VII Korpus Wielkiej Armii pod dowództwem gen. Jean-Louis-Ébénézera Reyniera, który miał kwaterować tam aż do przybycia austriackiego korpusu posiłkowego pod dowództwem gen. Karla Philipa Schwarzenberga. Na przełomie maja i czerwca 1812 r. w Kałuszynie i okolicach stacjonowała kawaleria saska pod dowództwem gen. Johanna von Thielmanna. Jego brygada opuściła Kałuszyn 19 czerwca (Fabry 1903b, 372). Dwa dni później (21 czerwca) przez Kałuszyn przeszły ostatnie oddziały kawalerii saksońskiej (pułk huzarów) z VIII Korpusu (Goethe 1912, 56).

Zanim jeszcze wybuchła wojna oddziały napoleońskie ponosiły znaczne straty przez dezercje, maruderstwo, ale przede wszystkim przez choroby. Według zachowanych raportów wspomniany VII Korpus pod koniec maja odnotował w swoich szpitalach położonych aż 16 oficerów i 1900 żołnierzy (Sauzey 1907, 84). Pojawiały się przypadki tyfusu. Sytuację pogarszały nieznośne upały, a następnie gwałtowne załamania pogody. Wkrótce Sasów zastąpili na kwaterach oficjalnie sprzymierzeni z Napoleonem w tej wojnie Austriacy, a kiedy i oni odeszli na wschód, przechodziły traktem na Smoleńsk różne formacje marszowe oraz dywizje uzupełniające dla Wielkiej Armii. Była wśród nich m.in. 32. dywizja (do czerwca 1812 r. jako 4. dywizja rezerwowa XI Korpusu) pod dowództwem gen. Pierre François Josepha Durutte’a złożona z pułków „poprawczych”, do których wcielano uchylających się od służby dezertów i winnych drobnych przestępstw oraz nowo sformowane bataliony z ostatnich poborów. Wielu młodych żołnierzy umierało po drodze na skutek trudów i chorób, znajdując miejsce wiecznego spoczynku w podlaskich i mazowieckich wsiach i miasteczkach. Od połowy 1812 r. dywizja Durutte’a weszła w skład sasko-francuskiego VII Korpusu Reyniera.

Z czasem, kiedy główny teatr działań wojennych przeniósł się z Litwy do Rosji, terytorium Księstwa

Ryc. 17. Odwrót armii Napoleona z Rosji, litografia kolorowana wg Friedricha Gottlieba Schadowa, zbiory prywatne

Fig. 17. The retreat of Napoleon's army from Russia, a lithography coloured according to Friedrich Gottlieb Schadow, private collection

Warszawskiego na wschód od linii Wisły znalazło się niemal bez osłony. W kraju pozostały bowiem jedynie nieliczne oddziały zakładowe pułków armii regularnej, 13. pp stacjonujący w Zamościu i słabo wyszkolone i uzbrojone formacje gwardii narodowych. Korpusy saski i austriacki operowały już za Bugiem, w kierunku Wołynia. Tymczasem Księstwu Warszawskiemu zagrażały wojska z 3. armii (tzw. dunajskiej) admirała Czyczagowa. Korzystając z braku osłony, kozacy i lotne oddziały rosyjskie przeprowadzały się od drugiej połowy lipca 1812 r. przez Bug i siały spustoszenie w wielu miejscowościach. Oddziały z korpusu gen. Lamberta (z armii Czyczagowa) zrabowały m.in. Włodawę i Hrubieszów. Powtarzające się rajdy kozackie na terytorium Księstwa wzbudzały panikę w samej Warszawie. Aby im przeciwdziałać, powołano z pozostałych w kraju rezerw, zmobilizowanych gwardii narodowych (z departamentów: krakowskiego, radomskiego, lubelskiego i siedleckiego) i 13. pp tzw. Dywizję Nadbużańską, którą dowodził gen. Antoni „Amilkar” Kosiński. Wprawdzie siły regularne armii admirała Czyczagowa ponosiły porażki w walkach z korpusami saskim i austriackim pod Horodeczną i Białą, ale lotne oddziały rosyjskiej kawalerii kilkakrotnie wracały na tereny Księstwa. Rosjanie w październiku dotarli już do Siedlec i Łukowa. Do walki z nimi

powołano dwie tzw. ruchome kolumny (liczyły one około tysiąca żołnierzy pochodzących najczęściej z zakładów pułkowych, ozdrowieńców oraz nowo zmobilizowanych), które okazały się skuteczne w walkach z kozakami. Z czasem wcielono do nich także kawalerzystów z ogłoszonego w listopadzie 1812 r. poboru „dymowego”. Żołnierze ci, nazywani przez sojuszników, a także nieprzyjaciół, „polskimi kozakami” dojeżdżali chłopskich koników, byli ubrani najczęściej w proste sukmany i uzbrojeni w piki, czasami szable, rzadziej w broń palną. Pierwszą kolumną dowodził płk Piotr Bazyli Wierzbicki, a drugą doświadczony kawalerzysta mjr Józef Rzodkiewicz. Wiadomo, że oddział mjr. Rzodkiewicza nocował w Kałuszynie jeszcze pod koniec października 1812 roku (Chojnacki 2009, 31). W końcu grudnia kolumna Rzodkiewicza z powodzeniem działała w siedleckim, odnosząc sukcesy m.in. w walkach w Łosicach, Brześciu, Szacku, Zalesiu i Mordach. Naciskany przez Rosjan Rzodkiewicz rozpoczął jednak odwrót na zachód, utrzymując kontakt z VII Korpusem sasko-francuskim Reyniera, który miał osłaniać Warszawę. Należąca do VII Korpusu francuska dywizja Durutte’a w pierwszych dniach stycznia opuściła Węgrów i przeniosła się do Dobrego (Chojnacki 2009, 39).

Jeszcze przed świętami Bożego Narodzenia 1812 r. przez Podlasie i Mazowsze spływały grupy wycieńczonych odwrotem spod Moskwy rozbitków z różnych korpusów Wielkiej Armii, którzy w poszukiwaniu schronienia i żywności oderwali się od resztek swych

pułków (Ryc. 17). Całymi setkami umierali po drodze głównie na skutek wyczerpania i chorób, ale także zabijani przez podążających w ślad za nimi kozaków, a niekiedy również przez miejscową ludność. Najgroźniejszym zabójcą był jednak mróz, który dziesiątkował całe pułki. Jak wspomina gen. Durutte, 7 grudnia 1812 r. temperatura spadła do 27 stopni poniżej zera w skali Réaumura (-33 stopnie w skali Celsjusza). W ciągu tej jednej nocy aż 500 żołnierzy z jego dywizji i 700 z pułków saskich zostało wyeliminowanych z szeregów z powodu poodmrażanych nóg lub rąk (Durutte 1836, 17). Ci, którym udało się zachować życie i siły, często trafiali do niewoli. 2 stycznia 1813 r. rosyjski generał Fabian Osten-Sacken raportował, że wziął „więcej niż 1000 ludzi i takąż liczbę rannych zostawionych w różnych miejscach” (Łukasiewicz 1986, 44; Chojnacki 2009, 39).

Sytuację na Mazowszu i Podlasiu komplikowała obecność posiłkowego korpusu austriackiego, który na rozkaz Napoleona miał osłaniać Warszawę. Jednak dowodzący nim gen. Schwarzenberg potajemnie porozumiał się z Rosjanami, oddając im najpierw Białystok, a potem resztę terenu. Działający na tym odcinku korpus Osten-Sackena miał przewagę liczebną nad zmęczonymi i w znacznej części zdemoralizowanymi odwrotem siłami napoleońskimi. Cały korpus Osten-Sackena liczył 24 990 żołnierzy, z czego pod jego osobistym dowództwem było prawie 13 485 żołnierzy, w podległym mu korpusie księcia Dymitra Wołkońskiego (Kutuzov 1956, 14, 23–24, 128) – 6251 żołnierzy, a w oddziale gen. Musina-Puszkina – 5254 żołnierzy (Kutuzov 1956, 112).

18 grudnia 1812 r. VII Korpus rozpoczął odwrót na Warszawę. Dowodzący jedną z dywizji korpusu saski generał Karl Christian Erdmann von Lecoq (le Coq) w raporcie z 20 grudnia do Fryderyka Augusta stwierdzał: „Nasze oddziały bardzo wycierpiały, ale mniej niż młodzi żołnierze z dywizji Durutte’a. Niepotrzebne przemarsze pozbawiają je niezbędnego odpoczynku, pociągając za sobą dużą liczbę odmrożeń (...). Nie jesteśmy na ostatnich etapach niepokojeni przez wroga, ale nasze oddziały są bardzo doświadczone przez mróz. Środki ostrożności podjęte przez generała Reyniera i naszego intendenta (ppłk. von Ryssela) pozwoliły nam zachować przez wszystkie dni coś do jedzenia. Wasza Wysokość może być całkowicie pewien, że gen. Reynier i ja robimy wszystko co możliwe dla rannych i chorych” (Sauzey 1907, 133–134). 3 stycznia 1813 r. Reynier raportował, że 21. dywizja saska Lecoqa stoi w okolicach Kałuszyna i Mińska, 22. dywizja saska Junka znajduje się na linii Grębków – Siedlce, a francuska dywizja Durutte’a była rozmieszczona pomiędzy Okuniewem a Stanisławowem

z posterunkami w Węgrowie i Sokołowie Podlaskim (Skałkowski, red., 1929, 7; Łukasiewicz 1986, 44). Posterunki kawalerii znajdowały się jeszcze w Siedlcach i Mokobodach, zaś kwatera główna gen. Reyniera i całego korpusu była od 28 grudnia w Czarnogłowie oddalonym o 12 km od Kałuszyna (Cerrini 1821, 105).

Tymczasem głównodowodzący wojskami rosyjskimi feldmarszałek Michaił Goleniszczew-Kutuzow, pod wpływem wiadomości o zajęciu Królewca i sukcesach kozaków na północnej części frontu, podjął na początku stycznia decyzję o przesunięciu korpusów rosyjskich do linii Wisły. 27 grudnia (8 stycznia 1813 r. wg kalendarza gregoriańskiego) wydał odezwę do władz i obywateli Księstwa Warszawskiego zapowiadającą swoje wkroczenie na ziemie Księstwa (Kutuzov 1956, 29). 11 stycznia doszło do starcia pod Węgrowem. Korzystając z tego, że Liwiec i tereny podmokłe pokryła warstwa lodu, około 3000 kozaków i dragonów (ale też piechoty) zaatakowało pozycje saskie. Sasi dowodzeni przez gen. Gablenza wycofali się w porządku do Liwa. Tam po przekroczeniu grobli, wsparci przez artylerię, stawili bardziej zdecydowany opór. Rosjanie zostali odparci przez sześć kompanii 2. pułku piechoty lekkiej (dalej: ppl), oddział huzarów i półbaterii artylerii konnej. Walka była prowadzona nie tylko na dystans, ale i wręcz – o czym świadczy odnotowany atak na bagnety saskich piechurów. Po tym starciu żołnierze Gablenza wycofali się w stronę Dobrego (Sauzey 1907, 134). Napierany przez Rosjan Reynier zarządził 11 stycznia opuszczenie Siedlec i zorganizowanie obrony na linii Kałuszyn – Dobrze – Sulejów (Chojnacki 1986, 39–40). Według rozstawienia sił Reyniera z 12 stycznia Kałuszyn miała zająć „ruchoma kolumna” Rzodkiewicza wycofana z Siedlec, lewe skrzydło ubezpieczały cztery kompanie wołyżerów zebrane z pułków piechoty dywizji Durutte’a pod dowództwem mjr. Jean Louis Cailhassou oraz setka polskich ułanów (zapewne z uzupełnień, jakie wysłał książę Józef do Kałuszyna). Pozostałe siły saskiej dywizji stały w Kamionce (batalion piechoty, pułk lekkiej kawalerii von Polenz i półbateria artylerii konnej pod dowództwem płk. Hahna) i Dobrem (trzy kompanie lekkiej piechoty, pułk huzarów i półbateria artylerii konnej pod dowództwem gen. Gablenza). Druga saska dywizja zajmowała Stanisławów, a reszta dywizji Durutte’a Okuniew (z dwoma pułkami na Pradze). Kwaterę główną Reyniera przeniesiono do Okuniewa, a następnie Warszawy. Od strony Pułtuska i Radzymina Warszawę mieli osłaniać Austriacy Schwarzenberga (Cerrini 1821, 108–110). W połowie stycznia liczebność VII Korpusu spadła (głównie z powodu chorób) do 5700 żołnierzy zdolnych do walki. Pułki zostały

zredukowane do jednego batalionu (Sauzey 1907, 135). Generał Durutte tak wspominał po latach swój odwrót z Księstwa Warszawskiego: „Francuzi nie zapomną nigdy usług, jakie oddali im Polacy, korzystali bowiem z ratunku, jaki im nieśli podczas tego bolesnego marszu” (Durutte 1836, 19).

12 stycznia 1813 r. oddziały Osten-Sackena zajęły Siedlce, ale po sześciu dniach wycofały się zarówno z tego miasta, jak i z okolic Węgrowa. Obserwujący ich płk Rzodkiewicz wkroczył z powrotem do Siedlec 18 stycznia. Właśnie w tym czasie nastąpiła zmiana na stanowisku dowódcy „ruchomej kolumny”. Po Rzodkiewicz, awansowanym w międzyczasie przez księcia Józefa Poniatowskiego na stopień pułkownika i dowódcę 2. puł, komendę nad „ruchomą kolumną” przejął mjr Jan Tadeusz Rostworowski (Gembarzewski 1912, 150, 156), który 20 stycznia 1813 r. nakazał (zgodnie z wcześniejszymi dyspozycjami Reyniera) odwrót do Kałuszyna. Aż do 25 stycznia panował względny spokój. Rosjanie stali w Mordach, Sokołowie i Sterdyni. Nieprzyjaciół dokonywał tylko działań rozpoznawczych. 22 stycznia książę Poniatowski wysłał z Warszawy do Kałuszyna uzupełnienie dla „ruchomej kolumny” Rostworowskiego w postaci 85 kawalerzystów i 2 dział (Cerrini 1821, 111; Łukasiewicz 1986, 93, 95; Chojnacki 2009, 40). Tego samego dnia w stolicy zjawił się gen. Schwarzenberg i oświadczył, że wobec przewagi rosyjskiej nie jest w stanie obronić Warszawy. W tych okolicznościach doszło do wydarzeń, których materialnym śladem są prawdopodobnie pochówki i artefakty znalezione w Kałuszynie.

W rozkazie datowanym na 12 stycznia (24 stycznia wg kalendarza gregoriańskiego) Kutuzow nakazał Osten-Sackenowi i Wołkońskiemu ponowne zajęcie Węgrowa i wypchnięcie z jego rejonu wojsk Reyniera (Kutuzov 1956, 100). Obaj mieli czekać w Węgrowie na dalsze rozkazy, a w tym czasie inne korpusy rosyjskie miały na północy Mazowsza osiągnąć Wisłę i w miarę możliwości ją przekroczyć. Według raportu gen. Nikołaja Wasilczikowa z tego samego dnia Reynier miał kwaterę w Okuniewie, w Górze stało 600 żołnierzy saskiej piechoty z 3 działami, a Francuzi gen. Durutte’a z 8 działami w Stanisławowie (Kutuzov 1956, 103–104). Pod wieczór 25 stycznia 1813 r. kozacy (zapewne z podległego Osten-Sackenowi oddziału gen. Iwana Lievena III) zaatakowali Kałuszyn, zajmując kilka domów. Rostworowskiemu udało się przez noc utrzymać na pozostałym obszarze miasteczka zajmowane pozycje (Cerrini 1821, 111). Sytuację z pewnością utrudniał fakt, że walki prowadzono po zmroku i w terenie zabudowanym, przez co nie można było w pełni ocenić sił przeciwnika. Zaalarmowany tymi wydarzeniami mjr Cailhassou, który miał ubezpieczać Polaków, zmylony fałszywymi wiadomościami (od uciekiniera?) rozpoczął odwrót przez Sulejów aż do Stanisławowa. Także saski mjr Hann, powiadomiony przez jednego z uciekających polskich kawalerzystów, że kozacy są w Kałuszynie, rozpoczął odwrót. Tymczasem dopiero następnego dnia, 26 stycznia (około godziny 6.00), kozacy wzmocnieni przez przybyły w nocy oddział piechoty, rozpoczęli z kilku stron ponowny atak na Kałuszyn. Rostworowskiemu z trudem udało się wycofać w kierunku Cyganki, przy

Ryc. 18. Walka kozaków z francuską piechotą, rycina autorstwa Johanna Heinricha Cotta, http://www.napoleon-online.de/kriegsszenen_cotta_1813.html (dostęp: 1.10.2018)

Fig. 18. A fight of Cossacks with a French infantry, an engraving by Johann Heinrich Cotta, http://www.napoleon-online.de/kriegsszenen_cotta_1813.html (access: 1.10.2018)

czym część jego jazdy (ułańów, jak piszą Sasi) została odcięta i wzięta do niewoli (Cerrini 1821, 112). Nie znamy dokładnego przebiegu walk ani strat obydwu stron, można przypuszczać, że potyczka nie skończyła się dla wojsk polskich pomyślnie (Ryc. 18). Sam Rostworowski skierował się do Mińska Mazowieckiego, gdzie – zapewne pod wpływem wydarzeń w Kałuszyń, ale też na skutek protestu i interwencji gen. Reyniera u księcia Poniatowskiego, aby przywrócić na dawne stanowisko Rzodkiewicza – podał się do dymisji. Rzodkiewicz ponownie objął dowodzenie i tworząc ze swoją kolumną straż tylną wojsk polsko-saskich, 30 stycznia dotarł do Karczewa. Po przekroczeniu Wisły kolumna Rzodkiewicza została rozwiązana. On sam udał się do Warty, gdzie odtwarzany był 2. puł. Kawalerzyści z „ruchomej kolumny” w większości zasilili pułki straży przedniej, które wkrótce zostały przekształcone w sławny pułk krakusów (Morawski, Paczuski 2009, 42).

Starcie w Kałuszyń znalazło nikłe odzwierciedlenie w źródłach rosyjskich. W dodatku jest ono inaczej datowane, a sama nazwa miejscowości została przekręcona. Wydany 26 stycznia (kalendarza juliańskiego, czyli 7 lutego wg kalendarza gregoriańskiego) w kwaterze głównej Kutuzowa w Płocku „Dziennik wydarzeń wojennych od 16 do 25 stycznia 1813 r.” pod datą 18 stycznia (czyli 30 stycznia wg kalendarza gregoriańskiego) odnotowuje: „Korpus generała-lejtnanta Sackena podąża w wyznaczonym kierunku, oddział generała-majora Lievena wyparł nieprzyjaciela z miasteczka Komoszyna (Комошина), biorąc przy tym do niewoli z polskich wojsk 1 kapitana i 28 żołnierzy” (Kutuzov 1956, 177). Według tego samego dokumentu 20 stycznia (1 lutego) wojska Osten-Sackena i Wołkońskiego połączyły się w Stanisławowie. Ponieważ w rejonie działań korpusu Osten-Sackena nie udało się zidentyfikować miejscowości o nazwie „Komoszyn”, a w tym czasie jedyne czynne w tym rejonie oddziały polskie znajdowały się właśnie w Kałuszyń, można przypuścić, że w istocie opis z „Dziennika wydarzeń wojennych” dotyczy Kałuszyna i wcześniejszych wydarzeń z 25 i 26 stycznia 1813 roku. Z kolei w dzienniku prowadzonym przez księcia Wołkońskiego znalazł się zapis, w którym książę odnotował, że w nocy 18 stycznia (czyli 30 stycznia wg kalendarza gregoriańskiego) otrzymał rozkaz wymarszu swego korpusu. Następnego dnia miał on osiągnąć Kałuszyn (zapewne już zajęty przez Rosjan), a 20 stycznia (1 lutego) stanąć ze swoimi żołnierzami na trakcie warszawskim (Dziennik księcia Dymitra Wołkońskiego). Potwierdza to dyspozycja marszruty wydana przez kwaterę główną dla oddziałów z korpusów Osten-Sackena i Wołkońskiego zgromadzonych w okolicach Węgrowa, zgodnie z którą

miały one osiągnąć 19 stycznia (czyli 31 stycznia według kalendarza gregoriańskiego) Pniewnik, 20 stycznia (1 lutego) Stanisławów, a 22 stycznia (3 lutego) Okuniew. Z Okuniewa miał Osten-Sacken wysłać trzy pułki kozackie do obserwacji umocnień praskich i pod ich zasłoną szukać przeprawy w okolicach Nowego Dworu (Kutuzov 1956, 135). Dowództwo francuskie i polskie wobec nielojalnej postawy korpusu austriackiego zdecydowało się opuścić stolicę Księstwa Warszawskiego. 2 lutego został wydany rozkaz ewakuacji Warszawy, ostatnie oddziały polskie pod dowództwem księcia Józefa opuściły stolicę 5 lutego (Askenazy 1898, 64). Dowodzący awangardą armii Kutuzowa gen. Michaił Miłoradowicz bez wystrzału zajął Warszawę 7 lutego.

W potyczce pod Kałuszyń walczyli żołnierze co najmniej trzech francuskich pułków piechoty liniowej, o czym świadczą odnalezione w mogiłach guziki. Pierwszym z nich był 36. pp. W kampanii 1812 r. brał udział jedynie IV batalion tego pułku pod dowództwem mjr. Bable (?). Batalion ten wchodził w skład zbiorczego pułku piechoty w II brygadzie 12. dywizji piechoty gen. Partouneaux w IX Korpusie marsz. Victora (Labauume 1820, 443). Według stanu z 31 sierpnia 1812 r. batalion liczył 13 oficerów i 640 żołnierzy. Podczas wojny 1812 r. pododdziały z tego batalionu ochraniały linie komunikacyjne Wielkiej Armii. Następnie jego żołnierze wzięli udział w walkach o Borysów i wokół przeprawy berezyńskiej, gdzie do dziś są znajdowane guziki tego regimentu (Frantsuskaya lineynaya pichota 36 polk). Podzielili oni losy dywizji Partouneaux, która została wówczas niemal zupełnie rozbita, a jej pozostałości trafiły do rosyjskiej niewoli. Choć guzik z numerem 36 znaleziony w Kałuszyń został wykonany w typie odpowiadającym guzikom pułków liniowych, trzeba jednak wziąć pod uwagę możliwość, że został on wykorzystany przy umundurowaniu innej jednostki, która według źródeł operowała w tym rejonie. Był nim 36 pułk piechoty lekkiej, który został w połowie 1812 r. przemianowany z pułku Belle-Isle. Regiment Belle Isle był jednym z czterech pułków „poprawczych” złożonych z elementu niepewnego, dawnych jeńców i dezertów. 20 września 1812 r. został przemianowany na 36 ppl. Bataliony II, III i IV walczyły w kampanii 1812 r. w składzie 32 dywizji Durutte’a (w I brygadzie piechoty gen. Devaux). Według stanu z 1 lutego 1813 r. dwa słabe bataliony 36 ppl pod dowództwem płk. Paula Hyppolyte’a Alexandre Baume’a i mjr. Moulleta (II – 18 oficerów i 394 żołnierzy oraz 330 chorych) i III – 19 oficerów i 425 żołnierzy oraz 320 chorych, rozlokowanych było w „małych depots pod Warszawą” (Service Historique). Wprawdzie guziki pułków piechoty lekkiej różniły się od guzików

piechoty liniowej materiałem (guzik piechoty liniowej wykonane były z metalu żółtego, a piechoty lekkiej z białego) oraz motywem (na guzikach w piechocie liniowej numer otaczały tzw. „labry”, a w piechocie lekkiej numer znajdował się wewnątrz trąbki wołyżerskiej), jednak w praktyce zdarzały się odstępstwa od tej reguły. Co ciekawe, na terenie Polski oprócz „klasycznych” guzików z numerem 36 w otoczeniu labrów znaleziono guziki z sygnaturą znanego warszawskiego wytwórcy guzików dla całej armii Księstwa Warszawskiego – Samuela Münchheimera z numerem 36 wewnątrz trąbki wołyżerskiej (Buttonarium). Ponieważ nie było w armii polskiej pułku o takim numerze, można przypuszczać, że guziki te zostały zamówione dla żołnierzy pułku Belle-Isle, po przemianowaniu na 36 pp, w czasie kiedy ten pułk stał w okolicach Warszawy. Być może podobnie wykorzystano inne nieregulaminowe guziki z numerem 36.

Kolejną jednostką był 54. pp W 1812 r. głównie walczył on w Hiszpanii, ale w kampanii rosyjskiej wziął udział jego IV batalion (wg stanu z 15 sierpnia liczył on 15 oficerów i 703 żołnierzy). Batalion ten wszedł w skład 8. tymczasowej półbrygady I brygady 30. dywizji piechoty gen. Heudeleta w XI Korpusie Wielkiej Armii pod dowództwem marsz. Augereau. Większość żołnierzy tego korpusu stanowili nowo wcieleni rekruci, którzy – jak pisał sam marszałek – „nigdy nie widzieli nieprzyjaciela i nigdy nie oddali strzału z karabinu” (Fabry 1903a, 182). Dodatkowo jako uzupełnienia dla IV batalionu 54. pp wysłano już podczas trwania kampanii nowych rekrutów i ozdrowieńców ze szpitali polowych (np. 1 oficer i 36 żołnierzy 54. pp zostało odnotowanych w składzie I batalionu marszowego II Korpusu). Część żołnierzy trafiła do 34. Dywizji Rezerwowej gen. Loisona, która wymarła na drodze do Smorgoni. Guziki 54. pp są znajdowane na drodze odwrotu Wielkiej Armii, m.in. na odcinku od Oszmian do Kowna (Frantsuskaya lineynaya piehota 54 polk).

Ostatni z regimentów – 57. pp należał podczas kampanii 1812 r. do II brygady w 5. dywizji piechoty gen. Compansa w I Korpusie Wielkiej Armii pod dowództwem marsz. Davouta. Pułk ten wyróżnił się w walkach pod Szewardino (jego dowódca płk Charles Louis Charlier został wówczas awansowany do stopnia generała brygady), a następnie Borodino, gdzie poniósł znaczne straty (44 oficerów i 1211 żołnierzy). Podczas odwrotu pułk walczył pod Wiaźmą i Krasnym. Ponadto z V batalionu (zakładowego) były wysyłane do Rosji uzupełnienia. Znalazły się one w składzie m.in. II półbrygady marszowej organizowanej w Kolonii, która 10 listopada 1812 r. doszła do Smoleńska (Nafziger), i

brygady w dywizji marszowej XI Korpusu oraz w I batalionie marszowym I Korpusu (Frantsuskaya lineynaya piehota 57 polk).

W świetle powyższej analizy odnalezione groby należy wiązać z wydarzeniami ze stycznia 1813 r. i ze stoczoną w Kałuszyńie potyczką. W trzech mogiłach znaleziono przedmioty bezsprzecznie wskazujące na ich związek z tym starciem (obiekty 22, 24, 25). W kolejnych dwóch (obiekty 1 i 23) – guziki datowane na XVIII i początek XIX w., analogiczne do tych znalezionych w grobach o pewnych datownikach (obiekty 22 i 25). W obiekcie 10 wystąpiły tylko niewielkie niecharakterystyczne elementy skórzane, a w obiekcie 9 dewocjonalia, których datowanie pasuje do powyższych ustaleń chronologicznych. Jedynie w dwóch grobach nie znaleziono zabytków ruchomych (obiekty 8 i 18), przy czym ich brak w obiekcie 18 może wynikać z faktu, że został on częściowo zniszczony przez fundament budynku.

Groby się nie przecinają, co świadczy o tym, że kolejne mogiły były lokalizowane tak, by nie uszkodzić już istniejących, a więc czytelnych w terenie. To z kolei dowodzi, że były one wykonywane w stosunkowo krótkim czasie. Prawdopodobnie pierwszym był grób masowy kryjący szczątki największej liczby osób (obiekt 22). Był on efektem zebrania ciał poległych z pola bitwy. Następne mogiły zakładano po jakimś czasie wraz z odnajdywaniem kolejnych ciał lub śmiercią rannych przebywających w domach prywatnych lub/i lazaretach.

Obszar, na którym pochowano poległych, był w pierwszej połowie XIX w. położony poza miastem. Według mapy Galicji Zachodniej sporządzonej w latach 1801–1804 był to teren niezalesiony, przecięty trzema drogami i przylegający do traktu biegnącego z Kałuszyna w kierunku północno-wschodnim. W rejonie tym zaznaczono na mapie krzyż, zlokalizowany przy zbiegających się drogach (Ryc. 19). Być może to właśnie pod nim pochowano poległych, i to jego pozostałością jest obiekt 5. Co ciekawe, powstałe później mapy, łącznie z tymi wykonanymi w XX wieku, w ogóle nie pokazują krzyża w tym miejscu.

Chowanie zmarłych poza cmentarzami było już od czasów średniowiecza praktyką stosowaną wobec nieochrzczonych dzieci, samobójców lub skazańców (Duma 2010). Zwłaszcza dzieci były chowane przy kapliczkach lub przydrożnych krzyżach (Rozwałka, Niedźwiadek 2016, 132–134). Wojna była czasem wyjątkowym. W latach 1812–1813 przez Kałuszyń maszerowały wojska francuskie, rosyjskie, austriackie oraz pochodzące z różnych krajów niemieckich. Byli to więc ludzie obcy dla miejscowej ludności, zarówno pod względem narodowościowym, jak i religijnym. W tak

Ryc. 19. Kałuszyn na Mapie Galicji Zachodniej powstałej w latach 1801-1804. Czerwonym okręgiem zaznaczono miejsce przeprowadzenia badań archeologicznych. *Carte von West-Gallizien: welche auf allerhöchsten Befehl Seiner Kaiserlich Oesterreichischen und Königlich Apostolischen Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804 unter der Direction des dermaligen General Majors, und General Quartiermeisters Anton Mayer von Heldensfeld*, <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien/?layers=osm%2C152&bbox=2314627.872017783%2C6825072.177576635%2C2460087.5368444733%2C6870934.39454774> (dostęp: 1.10.2018)

Fig. 19. Kałuszyn on the Map of West Galicia created in 1801-1804. Location of the archaeological research is marked with a red circle. *Carte von West-Gallizien: welche auf allerhöchsten Befehl Seiner Kaiserlich Oesterreichischen und Königlich Apostolischen Majestät in den Jahren von 1801 bis 1804 unter der Direction des dermaligen General Majors, und General Quartiermeisters Anton Mayer von Heldensfeld*, <https://mapire.eu/en/map/firstsurvey-west-galicien/?layers=osm%2C152&bbox=2314627.872017783%2C6825072.177576635%2C2460087.5368444733%2C6870934.39454774> (access: 1.10.2018)

niestandardowych okolicznościach bezpośrednio otoczenie krzyża mogło zostać wykorzystane właśnie jako doraźne miejsce pochówku. Analogiczny przypadek odnotowano podczas badań archeologicznych towarzyszących budowie drogi ekspresowej S8 w miejscowości Krajewo Korytki w woj. podlaskim, gdzie pod krzyżem pochowano poległych w 1915 roku żołnierzy armii rosyjskiej (Kogut *et al.* 2016).

Wyniki badań archeologicznych miały także swój ważny wymiar społeczny. Choć temat ten znalazł już swoje odzwierciedlenie w literaturze (Orłowska 2017), warto go w tym miejscu poruszyć.

Od samego początku wszelkie działania lokalnych władz dotyczące krzyża były pod baczna uwagą miejscowej społeczności. Członkowie Towarzystwa Przyjaciół Kałuszyna sprzeciwiali się przeniesieniu pomnika oraz domagali się przeprowadzenia badań archeologicznych. Można powiedzieć, że to właśnie oni wymusili zarówno na władzach miasta, jak i na służbach konserwatorskich słuszną decyzję o przeprowadzeniu badań. Te

ostatnie były też uważnie obserwowane w trakcie ich trwania. Jednak wyniki prac wprowiły członków towarzystwa w konsternację i były przez nich kwestionowane. Odbyły się liczne spotkania na różnym szczeblu, w których starano się przeczyć ustaleniom archeologów, okazując m.in. kolejne oświadczenia starszych mieszkańców miasta, w których powołują się oni na przekaz rodzinny mówiący o pochówkach powstańców styczniowych.

Pomimo tych działań władze Kałuszyna, kierując się wynikami badań archeologicznych, postanowiły dokonać pogrzebu szczątków poległych jako żołnierzy z okresu wojen napoleońskich.

Na zakończenie warto powrócić do zagadnienia: jakiej narodowości byli żołnierze spoczywający w kałuszyńskich mogiłach. Z pewnością byli to Francuzi i Rosjanie, o czym świadczą charakterystyczne elementy umundurowania oraz prawosławne dewocjonalia. Jednakże należy także postawić prawdopodobną hipotezę, iż wśród poległych znajdowali się Polacy – kawalerzyści z oddziału mjr. Jana Tadeusza Rostworowskiego.

Jak wspomniano wyżej, byli to żołnierze w większości niejednocilic lub w ogóle nieumundurowani i słabo wyposażeni. O ich obecności świadczyć mogą znalezione przy szczątkach elementy ubrań cywilnych (guziki).

Jak pokazuje przypadek kałuszyński, archeologia może skutecznie weryfikować wydarzenia, które jeszcze nie do końca zatarły się w ludzkiej pamięci. Uległy one tylko pewnemu zniekształceniu polegającemu na „przykryciu” analogicznego starszego wydarzenia – młodszemu. Podobna sytuacja miała miejsce w Kopnej Górze w woj. podlaskim, gdzie mogiła uznawana za kryjącą szczątki powstańców styczniowych okazała się grobem żołnierzy poległych w bitwie z okresu Powstania

Listopadowego (Dobrowolski 2016, 12–14; Koziół, Pawlata 2016). Chociaż te dwa zrywy niepodległościowe dzieli tylko nieco ponad 30 lat, to okres ten wystarczył, by miejscowa społeczność identyfikowała ten grób z powstaniem młodszym. W przypadku Kałuszyna oba zdarzenia dzieli dokładnie pół wieku.

PODZIĘKOWANIA

Autorzy pragną podziękować Panu dr. Marcinowi Baranowskiemu za udostępnienie kopii dokumentów z Service Historique de la Défense oraz Panu Zbigniewowi Misiukowi za pomoc przy opisie dewocjonaliów.

Bibliografia

- Askenazy S. 1898. *Ministryum Wielhorskiego 1815-1816. Dodatek 1812-1813-1814*, Warszawa: Wende i S-ka.
- Bartosiak M. 2002. Kałuszyńskiej parafii mosty do nieba 1472-2002. *Rocznik Kałuszyński* 2, 166-208.
- Bailey G. 2004. *Buttons & Fasteners. 500BC-AD1840*. Witham: Greenlight Publishing.
- Brulion rozkazów. *Brulion rozkazów gen. Dziewanowskiego*, Biblioteka Kórnicka, rkps 1379.
- Buttonarium. <http://www.buttonarium.eu/kolekcja/guzik/5843> (dostęp: 23.03.2018).
- Cerrini von C. F. X. 1821. *Die Feldzüge der Sachsen in den Jahren 1812 und 1813 aus den bewährtesten Quellen gezogen und dargestellt von einem Stabsoffiziere des königlich sächsischen Generalstabes*. Dresden: Arnoldischen Buchhandlung.
- Chojnacki A. 2009. *Wojna i żołnierze departamentu siedleckiego w czasach Księstwa Warszawskiego*. W: Artura Rogalskiego (red.), *Siedlce w dobie napoleońskiej 1809-1815. Materiały VI Siedleckiej Sesji Archiwalne*. Siedlce: Fundacja Rozwoju Badań Regionalnych „Sigillum”, 15-45.
- Dakrevich W. W., Pucko W. G. 1981. *Proizvedeniya srebnevekovoi metalloplastiki iz nahodok v Staroi Riazani (1970-1978 gg.)*. Sovetskaya Archeologia 3, 218-232.
- Dobrowolski R. 2016. Jak doszło do odkrycia mogiły z 1831 r. oraz utworzenia Cmentarza Wojennego w Kopnej Górze gm. Supraśl. W: R. Dobrowolski (red.), *Kopna Góra 1831 (= Acta Collegii Suprasliensis 22)*. Supraśl: Collegium Suprasliense, 7-69.
- Duma P. 2010. *Grób alienata. Pochówki dzieci nieochrzczonych, samobójców i skazańców w późnym średniowieczu i dobie wczesnonowożytnej*. Kraków: Avalon.
- Durutte F. 1836. *Précis de la vie militaire du lieutenant general comte François Durutte*. Douai: Contrejean-Campion.
- Dziennik ks. Dymitra Wołkońskiego. <http://militera.lib.ru/db/1812/02.html> (dostęp: 23.03.2018).
- Fabry G. 1903a. *Campagne de Russie (1812). Operations militaires 11 aout-19 aout*, Paris: wyd. Librairie Militaire R. Chapelot & Cie.
- Fabry G. 1903b. *Campagne de Russie (1812). Supplément (24 juin-10 aout)*. Paris: Librairie Militaire R. Chapelot & Cie.
- Fallou L. 1997. *Le bouton d'uniforme francais*, Nantes: Du Canonnier.
- Fedorowicz W. 1911. *1809 Campagne de Pologne 1. Documents et matériaux français*, Paris: Librairie Plon-Nourrit et Cie.
- Frantsuskaya lineynaya piehota 54 polk. <http://1812-war.com/french/infantry/linea-infantry/54-regiment> (dostęp: 18.04.2018 r.).
- Frantsuskaya lineynaya piehota 57 polk. <http://1812-war.com/french/infantry/linea-infantry/57-regiment> (dostęp: 23.03.2018).
- Frantsuskaya lineynaya piehota 36 polk. <http://1812-war.com/french/infantry/linea-infantry/36-regiment> (dostęp: 23.03.2018).
- Gembarszewski B. 1912. *Wojsko Polskie. Księstwo Warszawskie 1807-1814*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Goethe T. 1912. *Ein verwandter Goethes sim russischen feldzuge 1812. Aus dem Leben eines sächsischen Husaren von Theodor Goethe*. Berlin: Morawe & Scheffelt Verlag.
- Haythornthwaite P. 1987. *The Russian Army of Napoleonic Wars (1) Infantry 1799-1814 (= Men at Arms 185)*. London: Osprey.
- Karpienko E. 2006. *Mednoye hudozestbennoye litie 12-20ww. iz sobrania nacionalnovo hudozestvennovo muzeia respubliky belarus*. Katalog. Minsk: Bialoruskij dom piechati.

- Karpiński T., Wrzosek J. 2013. Bitwa pod Sarbinowem (Zorndorf), pow. myśliborski, w świetle badań archeologicznych. *Archeologia Środkowego Nadodrza* 10, 113-139.
- Kieniewicz S. 2009. Powstanie styczniowe. (= *Klasyka Polskiej Historiografii*). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kogut W., Ożarek-Szilke M., Pintera A., Bujnowicz-Zgodzińska W., Zgodziński B. 2016. Opracowanie ratowniczych badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 2 w Krajewie Korytkach, nr AZP 41-77/24, woj. podlaskie, gm. Zambrów. Łódź (niepublikowana praca w archiwum NID).
- Konczewska M., Konczewski P. 2004. Zabytki metalowe z fosy miejskiej we Wrocławiu. W: J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wrocław na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych. Materialne przejawy życia codziennego* (= *Vratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia* 6). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, 89-205.
- Kozieł M., Pawlata L. 2016. Badania archeologiczne mogiły powstańczej w Kopnej Górze gm. Supraśl oraz pola bitwy z 1831 r. nad rzeką Sokołdą. W: R. Dobrowolski (red.), *Kopna Góra 1831* (= *Acta Collegii Suprasliensis* 22). Supraśl: Collegium Suprasliense, 175-200.
- Kunickiy W. A. 1985. Przedmioty hudozestvennoi plastiki iz Belgoroda-Dnestrovskovo. W: P. P. Tolochko (red.), *Zemli Yuznoi Rusi v XI-XIV vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Kutuzov M. I. 1956. L. Biezkrovnyi (red.), *Sbornik dokumentov* 5. Moskwa: Voienizdat.
- Kuzin B. G., Fedorchuk A. A. 2008. *Mundurnye pugovicy rossyiskoi imperii. Katalog-spravochnik*. Evpatoria: Krymski Afon.
- Labauve E. 1820. *Relation complete de la campagne de Russie, en 1812*, Paris: Janet et Cotele Libraires.
- Łukasiewicz M. 1986. *Armia księcia Józefa 1813*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Mańkowska-Pliszka H. 2014. Analiza antropologiczna. Etap II. W: *Kałużyn, gm. loco, woj. mazowieckie. dz. nr ew. 2519/1. Badania archeologiczne. 15-23.07.2014 r. 08-29.09.2014 r.* Legionowo (niepublikowana praca w archiwum NID), 88-127.
- Morawski R., Paczuski A. 2009. *Wojsko Księstwa Warszawskiego. Ułani, gwardie honorowe, pospolite ruszenie, żandarmeria konna* 2. Warszawa: Karabela.
- Nafziger G. 1993. Movement of French Rear Area Units 1812 Russian Campaign. <http://usacac.army.mil/CAC2/CGSC/CARL/nafziger/812XAD.pdf> (dostęp: 12.10.2018).
- Nizovskiy A. 2008. *Russkie formiennye pugovicy 1797-1917 gg.* Moskwa: Rodonit.
- Noiński N. 2002. Kałużyn i okolice w powstaniu styczniowym 1863 roku. *Rocznik Kałużyński* 2, 57-64.
- Okularczyk U., Stanaszek Ł. M. 2014. Analiza antropologiczna. Etap I. W: *Kałużyn, gm. loco, woj. mazowieckie. dz. nr ew. 2519/1. Badania archeologiczne. 15-23.07.2014 r. 08-29.09.2014 r.* Legionowo (niepublikowana praca w archiwum NID), 71-87.
- Orłowska A. 2017. Between Clause and Reality – the Case of Unknown Human Remains from Kałużyn. W: A. Zalewska, J. M. Scott, G. Kiarszys (red.), *The Materiality of Troubled Pasts. Archaeologies of Conflicts and Wars*. Warszawa: Departament of Archaeology, Szczecin University. Roadside History Lessons Foundation, 121-136.
- Pawłowski B. 1999. *Wojna polsko-austriacka 1809 r.* Warszawa: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Petard M. 1987. *Equipements militaires de 1600 à 1870. 4: de 1804 à 1815 (Première partie)*
- Relacje 2001. Relacje ś.p. Henryka Langiewicza dotyczące powstania styczniowego spisane przez Andrzeja Wociąła dnia 26 sierpnia 1981 roku. *Rocznik Kałużyński* 1, 23.
- Rozwałka A., Niedźwiadek R. 2016. Późne średniowiecze i czas nowożytny. W: A. Rozwałka (red.), *Zwyczaje pogrzebowe* (= *Wędrówki po Archeologicznych Śladach Dawnych Epok i Kultur Województwa Podkarpackiego*). Rzeszów: Oficyna Wydawnicza Zimowit, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Sauzey J. 1907. *Les Allemands sous les aigles françaises. Essai sur les Troupes de la Confédération du Rhin 1806-1813. T. III. Les Saxons dans nos rangs*, Paris: Librairie Militaire R. Chapelot et Cie.
- Sawicki J. 2012. Elementy stroju i pasa oraz fragmenty opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. W: A. Pankiewicz (red.), *Nowożytny cmentarz przy kościele św. Piotra i Pawła na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (1621-1670)* (= *Vratislavia Antiqua. Studia z dziejów Wrocławia* 17). Wrocław: Uniwersytet Wrocławski. Instytut Archeologii, 97-109.
- Service Historique de la Défense (SHD) Vincennes, rkps. 2 C 541, 7e, 8e, 11e, 12e 13e corps.
- Situation Generale de l'Armee du Duché de Varsovie a l'époque du 1er decembre 1810, Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Archiwum Roberta Bieleckiego
- Skalkowski A. (red.) 1929. *Korespondencja księcia Józefa Poniatowskiego z Francją* 5. Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie.
- Sołtyk R. 1906. *Kampania 1809 r.* Warszawa: Józef Sikorski.
- Staniukovich A. K., Osipov I. N., Soloviev N. M. 2003. *Tysiacheletne kresta*. Moskwa: Klub Raritet.
- Ulianov I. 1997. *Regularnaya pehota 1801-1855*, Moskwa: AST.
- Ulianov I. 2008. *1812. Russkaya pehota w boiu*. Moskwa: Yauza, Eksmo.

- Wocial A. 1999. Powstanie styczniowe 1863 r. w powiecie stani-
sławowskim. *Rocznik Mińskomazowiecki* 5
- Wrzosek J. 2007. Bitwa pod Pułtuskim w świetle dotychcza-
sowych badań archeologicznych. *Z otchłani wieków* 62/1-4,
62-69.
- Wrzosek J. 2012. Firearm Bullets from Pułtusk Battlefield
(1806). *Fasciculi Archaeologiae Historicae* 25, 87-97.
- Vinokurova E. P. 2000. Metalicheskiye Lite kresty-telniki
XVII v. W: L. A. Bepyaev, T. I. Makarova, S. Z. Chernov,
B. A. Rybakov (red.), *Kultura srednevekovoy Moskvy. XVII
vek*. Moskwa: Nauka, 326-360.

Summary

Andrzej Jankowski, Adam Paczuski, Jakub Wrzosek

*Soldiers or insurgents? War graves in Kałuszyn, Mińsk District,
Mazowieckie Voivodeship in the light of archaeological research*

In 2014 in Kałuszyn, Masovian Voivodeship, in connection with the modernization of the city marketplace, it was decided to move the cross-monument erected there to commemorate the January Uprising. According to historical records, the fallen insurgents were supposed to rest under the cross. The works were preceded by archaeological research, which revealed the existence of 9 graves as well as 19 other features, including postholes which were the remains of an older wooden cross and its fence. In total, the remains of 35 people have been found. They rested in one mass grave containing the remains of 19 individuals and in the remaining eight graves where one to three people were buried. Items related to uniforms were found in the graves, including buttons of the French infantry regiments (36, 54, 57), as well as equipment and firearms. These items show that they were French, Polish and Russian

soldiers who fell during the Napoleonic wars. Historical analysis made it possible to connect the finds with a specific event. It was a skirmish fought in Kałuszyn in January 1813.

The results of the research caused consternation among the local community, which could not reconcile itself with the fact that the January Insurgents “were being taken away from them”. There were numerous meetings at various levels, which participants tried to contradict the findings of archaeologists by presenting, among other things, consecutive statements of older residents of the town, in which they refer to a family lore about the burials of insurgents.

Despite these actions, the Kałuszyn authorities, guided by the results of archaeological research, decided to conduct the funeral of the remains of the fallen as the soldiers of the Napoleonic Wars.

As shown by the Kałuszyn case, archaeology can successfully verify events that have not yet completely blurred in human memory. They were only somewhat distorted by “covering” an analogous older event – with a more recent one.

■